

Anna Adamczyk (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Kielce)

Ulica Starowarszawskie Przedmieście i jej sąsiedztwo

Obszar śródmieścia, położony na północ od Rynku przy al. IX Wieków Kielc, uległ w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. większym przeobrażeniom niż inne¹. W miejscu zachodniego odcinka tej alei, łączącego ul. Warszawską z ul. Piotrkowską, przebiegała dawniej ul. Starowarszawskie Przedmieście. W pamięci starszych kielczan ulica ta zachowała się jako kręty zaułek, zabudowany chaotycznie ruderami, gdzie niebezpiecznie było się zapuszczać wieczorną porą. W czasie II wojny światowej była jedną z ulic żydowskiego getta.

Wzmianki o dwóch przedmieściach kieleckich – Warszawskim i Bodzentyńskim – pojawiają się po raz pierwszy w Inwentarzu klucza kieleckiego dóbr biskupów krakowskich z 1789 r.² Najstarszym źródłem kartograficznym, które dokumentuje je w bardzo ogólnym zarysie, ze względu na swą wielkoskalowość, jest Mapa Galicji Zachodniej Antoniego Mayera von Heldensfelda z lat 1801–1804³. Przedmieścia te rozwinęły się za bramami miejskimi, wyznaczającymi granice miasta lokacyjnego i zamykającymi wjazd do miasta od strony traktów z północnego zachodu i wschodu. Kielce sprzed przeobrażeń jakie przyniosła im druga połowa XIX w. były miastem małym, zgodnym w zasadniczych elementach układu przestrzennego ze stanem wykształconym w procesie lokacji, kiedy wytyczono rynek i sieć ulic, działki budowlane i ogrodowe. Ograniczały się do zabudowy skupionej wokół rynku i przy ulicach wychodzących z jego czterech narożników: obecnej Małej, Dużej, Bodzentyńskiej

1 W artykule użyto obecnego nazewnictwa ulic: ob. ul. Warszawska nosiła dawniej zwyczajową nazwę Dąbrowskiej lub Szydłowskiej, od 1837 r. Nowowarszawskiej, w l. 1955-1990 Rewolucji Październikowej; ob. ul. Piotrkowska nazywana była już w końcu XVIII w. Warszawską, od połowy XIX w. Starowarszawską, po 1945 r. do 1989 r. 1 Maja; nazwa ulicy Starowarszawskie Przedmieście zanikła, w wyniku całkowitej przebudowy układu komunikacyjnego tej części miasta – na jej miejscu przebiega obecnie południowa nitka al. IX Wieków Kielc; por. D. Kopertowska, *Kielce. Historia i współczesność w nazewnictwie*, Kielce 2001.

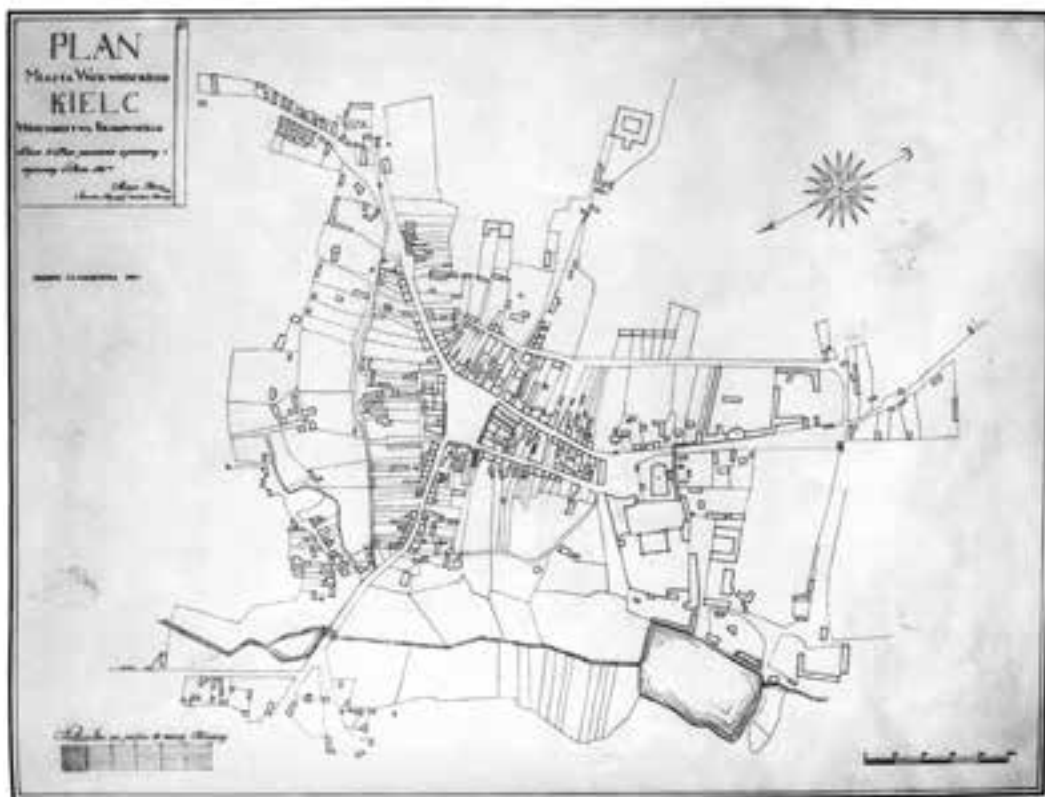
2 Archiwum Państwowe w Radomiu (AP Radom), Zarząd Dóbr Państwowych (ZDP), sygn. 5, Inwentarz klucza kieleckiego dóbr biskupów krakowskich z 1789 r., k. 79–88; J. Pazdur ustalił, że termin „przedmieście” w źródłach kieleckich pojawia się po raz pierwszy w księgach metrykalnych parafii kolegiackiej w 1632 r., por. tenże, *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 107.

3 Archiwum Wojenne w Wiedniu, sygn. BXI a, Mapa Galicji Zachodniej Antoniego Mayera von Heldensfeld z 1804 r.; omówiona w: J.L. Adamczyk, *Kielce na mapach z lat 1799 i 1804. Próba rekonstrukcji układu komunikacyjnego miasta z około 1800 r.*, Kielce 1982.



1. Rekonstrukcja układu komunikacyjnego Kielc z k. XVIII w. na podstawie mapy Antoniego Mayera von Heldensfeld; rys. J.L. Adamczyk

i Piotrkowskiej. W nieregularnym kształcie wnętrza rynku odcisnęło się przedlokacyjne rozwidlenie – biegnącego ze wschodu traktu od Bodzentyna – na dwie drogi: południowo-zachodnią w stronę Krakowa oraz na północny zachód w kierunku Końskich i Piotrkowa. Od południa miasto mieszczańskie sąsiadowało z miastem kościelnym zlokalizowanym na Wzgórzu Zamkowym, zajęтым przez zabudowania duchowieństwa, z górującymi nad nimi sylwetami kolegiaty Najświętszej Marii Panny i pałacu biskupów krakowskich. Naturalną granicę zabudowy od północy stanowiła rzeczka Silnica, której dolina rozciągała się prawie równoleżnikowo w bliskim sąsiedztwie rynku, zaś od zachodu nieco dalsza rzeczka Dąbrówka (nazywana dopiero od końca XIX w. Silnicą), o przebiegu południkowym. Stara Silnica, obecnie płynąca podziemnym kolektorem, ma swoje źródła pod wzgórzem Wietrznia. Przebieg koryta rzeki pokrywał się z trasą obecnej ul. Źródłowej, skąd skręcała ona ku ul. Bodzentyńskiej, a następnie płynęła na zachód, oddzielając dawny cmentarz przy kościele św. Wojciecha od miejskiej zabudowy. Dalej przepływała trasą obecnej ul. Silnicznej, po czym skręcała na północny zachód. Na krótkim odcinku między ul. Piotrkowską a al. IX Wieków Kielc zasilala ją dawniej inna struga, płynąca od północnego wschodu (z okolic ul. Polnej). W pobliżu miejsca, gdzie dziś stoi Urząd Wojewódzki, Silnica wpływała do stawu na rzece Dąbrówce. Staw ten, nazywany *Rdzawskim* lub



2. Kielce na „Planie miasta wojewódzkiego Kielc...” M. Potockiego z 1823 r. ; AP Kielce, Zb. kart., bez sygn.; przerys J.L. Adamczyk

Rdzawym, istniał w tym miejscu co najmniej od XV w.⁴ W drugiej połowie XVIII stulecia stał nad nim młyn biskupi, w 1789 r. już spustoszały, nieco wcześniej dzierzawiony przez Łukawskiego⁵. Stąd też na przełomie XVIII i XIX w. stara nazwa zbiornika wodnego zanikła zastąpiona *Stawem Łukawskim* lub – pewnie od imienia dzierżawcy – *Michałowszczyzną*, a w XIX w. *Końskim Stawem*⁶.

Ulica Piotrkowska (poza śródmieściem nosząca obecnie nazwę ul. 1 Maja) zachowała swój przebieg zgodny ze stanem widocznym na mapie Heldensfelda. Wyjeżdżano nią, tak jak obecnie, w stronę pobliskiego Niewachłowa i dalej do Końskich

- 4 O sieci wodnej: J. Kuczyński, *Kielce przedlokacyjne*, Kielce 1982; Cz. Hadamik, *Kasztelania kielecka od przełomu XI–XII do połowy XIV stulecia*, Kielce 2007, s. 42–43; W. Dzikowski, D. Kopertowska, *Toponimia Kielc*, Warszawa–Kraków 1976.
- 5 Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (AKMwK), sygn. 28, Inwentarz klucza kieleckiego biskupów krakowskich z 1746 r., k. 77; wspomniany dom Łukawskiego przy młynie, „który przywilejem trzymał przy ówczesnej ulicy Rdzowskiej; por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc od XVI do XVIII wieku*; „Pamiętnik Kielecki”, Kielce 1947, s. 72.
- 6 B. Markowski, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, [część druga], „Pamiętnik Koła Kielczan”, T. III, Warszawa–Kielce 1929, s. 39; tenże, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach. Seria druga. Okres od 1831 do 1845*, Warszawa 1935, s. 25.

i Piotrkowa. Najstarsza znana nazwa tej ulicy wzięła się od wspomnianego *Stawu Rdzawskiego*, przed którym krzyżowała się z rzeką Dąbrówką. Od XVI do XVIII w. nazywano ją *Rdzawską*⁷. W inwentarzu z 1789 r. wymieniona jest już jako ul. Warszawska, była bowiem aż do lat trzydziestych XIX w. jedyną drogą wyjazdową z Kielc do Warszawy⁸. Na swym ostatnim odcinku, przed mostem na Dąbrówce, biegła ona wzdłuż prawego brzegu starej Silnicy. Za mostem odchodził od niej na północ gościńiec do Zagnańska (podobnie jak obecna ul. Okrzei), zaś na południowy zachód droga do Czarnowa (obecna ul. Czarnowska). Przy gościńcu zagnańskim, za kościelnym folwarkiem Głębozka, leżały po lewej stronie pola na Skrzetlach, po prawej folwark Piaski i Sieje⁹. Również ul. Bodzentyńska, zwana w XVIII w. *Bodzencką* (*Bożęcą*, *Bodzęcką*), zachowała swój historyczny przebieg. Na jej przedłużeniu, za przeprawą przez starą Silnicę, ciągnęła się droga do Zagórza, a odgałęzienie tworzyła droga do Domaszowic, przez które biegł pierwotnie trakt do Bodzentyna, i przy której w XIX w. rozwinęło się Domaszowskie Przedmieście¹⁰.

Można przypuszczać, że obszar działek siedliskowych przeznaczonych pod zabudowę przy ulicach Piotrkowskiej i Bodzentyńskiej kończył się przy bramach miejskich. Na planie z 1821 r. oznaczono szlaban na ul. Piotrkowskiej przed miejscem, gdzie zaczynała ona biec brzegiem starej Silnicy (przy wylocie ul. Silnicznej), wystawiony zapewne w miejscu dawnej bramy miejskiej. *Brama Bożęcka* (*Bodzencka*, *Bodzęcka*), wzmiankowana w źródłach z XVIII w., stała obok obecnej posesji oznaczonej nr 30, przed przeprawą przez starą Silnicę. Zabudowa wzniesiona poza tymi dwiema bramami zapoczątkowała rozwój przedmieść. Jan Pazdur uważał, że te dwie bramy miejskie: Bodzentyńska i Rdzawska, podobnie jak Krakowska i Chęcińska (na ul. Zamkowej) istniały już w wieku XVI¹¹. Granica zabudowy miasta lokacyjnego nie jest tożsama z granicami obszaru miejskiego jako takiego. Poza obszarem wydzielonym pod zabudowę rozciągał się obszar rolniczy, tworzący z miastem jedność terytorialną i administracyjno-prawną. Kielce, których lokacja mogła mieć miejsce już pod koniec XIII w., miały w 1535 r. wraz z uposażeniem rolnym powierzchnię 18 łanów miary chełmińskiej, czyli około 300 ha. Ich powierzchnia w 1823 r., według rejestru załączonego do planu Potockiego, wynosiła już tylko 121 ha, czyli znacznie mniej niż w XVI w. Wynika z tego, że obszar miejski z biegiem lat uległ zmniejszeniu, jego zasięg zmieniał się a granice nie były jasno określone¹². Tylko nieliczne zmiany

7 AKMwK. Ac. Ep.29, k. 243.

8 J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863 roku...*, s. 107.

9 Tamże, s. 5; autor mylnie lokalizował Załaznie w pobliżu Warszawskiego Przedmieścia; por. E. Paciura, *Rozwój przestrzenny i zabudowa Kielc w latach 1919–1939. Dzielnica przydworcowa*, w: *Architektura pierwszych dziesięcioleci XX wieku w Kielcach*, Kielce 1998, s. 10–11; W. Dzikowski, D. Kopertowska, *Toponimia...*, s. 30–36.

10 J. L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach*, Kielce 1993, s. 41.

11 AP Radom, ZDP, sygn. 16742, k. 27, „Situationsplan von den zwischen dem Muhlenteich”, 1821 r.; J. Pazdur, *Dzieje Kielc od XVI do XVIII wieku...*, s. 83; J. L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach...*, s. 26.

12 B. Markowski, *Z dziejów gospodarki...*, [część druga], s. 10, 12.

zostały udokumentowane w źródłach. Dzięki nim wiemy, że ks. Franciszek Domaniewicz za zrzeczenie się wszelkich praw miejskich obciążających folwark Głębozca zapłacił w 1712 r. Kasie Miasta Kielc 1050 zł, zabezpieczone na majątku synagogi chęcińskiej¹³. Odległy folwark Piaski był uznawany w XIX w. za miejski, z drugiej strony w obrębie miejskiej zabudowy znajdowały się jeszcze w latach dwudziestych XX w. tereny w sensie prawnym wiejskie¹⁴. Przedmieścia Kielc powstałe na terenach miejskich były najpewniej od zarania traktowane jako podległe jurysdykcji miasta. Nie ma źródeł, które wyjaśniałyby jakie prawa mieli ich mieszkańcy. Jan Pazdur pisał o „przedmieszczanach” kieleckich, którym nie wolno było trudnić się warzeniem wódek i piwa, ani piastować godności miejskich, i którym dopiero nabycie ziemi w obrębie miasta (liczonym z uposażeniem rolnym) dawało prawo obywatelstwa¹⁵. Podobne ograniczenia dotyczyły jurydyk (enklaw w mieście wolnych od miejskiej jurysdykcji). Problem przedmieść nie został uwzględniony w osiemnastowiecznych ordynacjach dla Kielc, gdzie znajdujemy jedynie zapis, który można interpretować jako odnoszący się do przybyszy, którzy się w mieście osiedlili. W Ordynacji z 1749 r. zapisano: „Znajdują się niektórzy obywatele miasta Kielce zasiedziali, a do tego czasu według praw komisji et practicum ubique locorum usum na miejskie nie przysięgali, zaczym IM Komisarze [...] postanawiają, [...] którzy ludzie mają swoje własne grunta miejskie, handle i szynki prowadzą, ci na miejskie [prawo] przysiąc powinni”¹⁶. Oprócz obowiązku złożenia przysięgi na prawo miejskie, za nabycie prawa miejskiego należało uiścić opłatę na rzecz miasta, co praktykowano jeszcze w XIX w. W roku 1838 Komisja Spraw Wewnętrznych uznała, że opłata ma być pobierana od tych, „którzy ze wsi lub innych miast się sprowadzają i własność nieruchomą w mieście nabywają” (prawdopodobnie wysokość tej opłaty zależała od ceny nieruchomości)¹⁷.

Na obszarach za bramami Bodzentyńską i Piotrkowską stosunki własnościowe dawały możliwość zabudowy, tutejsze grunty należały przeważnie do mieszczan. Przedmieścia za dwiema oddalonymi od rynku bramami południowymi nie mogły w tym samym czasie się rozwinąć, bowiem miasto ograniczały z tej strony posesje kościelne i folwark Psiarnia, do 1789 r. własność biskupów krakowskich, potem rządu. Przebieg dróg na obszarze pomiędzy ul. Piotrkowską a ul. Bodzentyńską, w dolinie Silnicy i na północ od niej, jest udokumentowany na mapie Heldensfelda. Widoczna jest na niej droga biegnąca od ul. Piotrkowskiej w kierunku północno-wschodnim wzdłuż strumienia zasilającego starą Silnicę. Nad środkowym biegiem strumienia

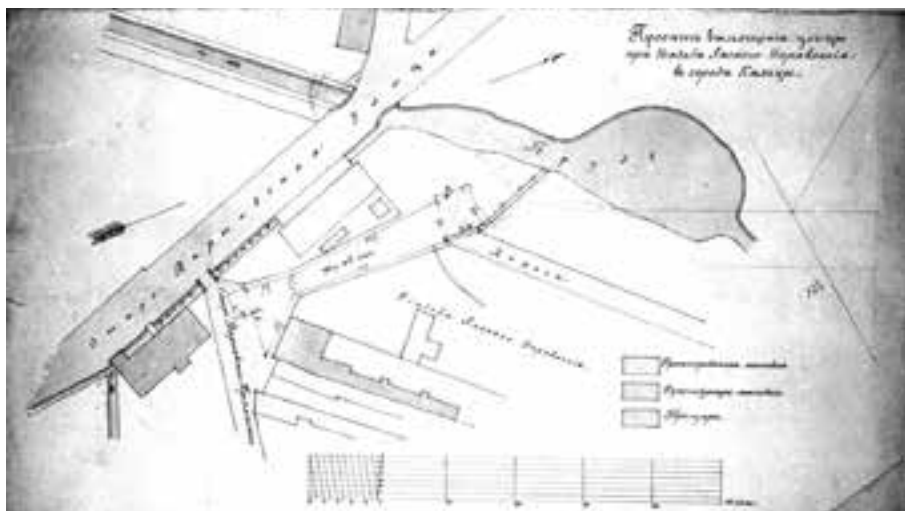
13 Tenże, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, [część pierwsza], „Pamiętnik Koła Kielczan”, t. II, Warszawa-Kielce 1928, s. 70.

14 Tenże, *Z dziejów gospodarki...*, [część druga], s. 12.

15 J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863 roku...*, s. 86.

16 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), sygn. 79, k. 228–259; *Kielce. Materiały źródłowe do połowy XIX wieku*, oprac. Z. Guldona, S. Marcinkowski, E. Wikło, Kielce 1971, s. 34.

17 B. Markowski, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach. Seria druga*, Warszawa 1935, s. 45–46.



3. Koński Staw i posesje u zbiegu ulic Starowarszawskie Przedmieście i Starowarszawskiej (ob. Piotrkowska) na planie sytuacyjnym z ok. 1900 r.; AP Kielce, Zb. kart., bez sygn.

krzyżowała się ona z drogami do Szydłówka. Stąd odchodziła także, wzdłuż górnego biegu strugi, droga odpowiadająca obecnej ul. Polnej. Na jej przedłużeniu biegł trakt do Domaszowic, którym niegdyś wjeżdżano do Kielc z Bodzentyna, Opatowa i Sandomierza¹⁸. Droga łącząca oba główne trakty umożliwiała podróżującym na szlaku Piotrków–Bodzentyn objazd po stronie północnej miasta. Jan Pazdur trasę tego objazdu widział w drogach utrwalonych jako późniejsza ul. Starowarszawskie Przedmieście i – bliższa miastu – ul. św. Wojciecha, pierwszy raz wzmiankowana w inwentarzu z roku 1789, o przebiegu podobnym do wschodniego odcinka al. IX Wieków Kielc¹⁹.

Nie wiadomo, kiedy wzniesiono pierwsze budynki przy ul. Piotrkowskiej za szlabanem wystawionym w miejscu bramy. Przez prawie cały XIX w. ostatnią budowlą w pierzei południowej tej ulicy była łaźnia wystawiona po 1823 r. przez Antoniego Zeitheima, geometrę Dyrekcji Górniczej, w miejscu wcześniejszego szynku i zajazdu na placu pod obecnym nr 29. Szynk wdowy Warzyckiej, który stał tutaj w końcu XVIII w., a potem plac po nim zwano *Bugajem*²⁰. Określenie „za Bugajem” musiało być zrozumiałe i jednoznaczne dla kielczan, skoro używano go dla określenia terenów przy plantach (obecnie ul. Planty) do końca XIX w. Obszar u zbiegu ulic Piotrkowskiej i Planty został podzielony na posesje dopiero po 1900 r., wcześniej rozciągała się tu łąka z małym stawem²¹.

18 J.L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach...*, s. 41.

19 J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863 roku...*, s. 107, 124 i 156.

20 J.L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach...*, s. 125; J. Szczepański, *Kielecki słownik biograficzny. Architekti i budowniczowie*, Warszawa–Kraków 1990, s. 173–174.

21 Staw jest oznaczony na planie sytuacyjnym z 1871 r., „Studium historyczno-urbanistyczne Kielc. Katalog Planów” (Studium. Katalog Planów), opr. J. Szczepański, PP PKZ 1988, t. 9 b, cz. 3, p. 357,

Nieco inna była sytuacja po drugiej stronie ul. Piotrkowskiej, nieopodal *Stawu Łukawskiego*. Zabudowa nie wykształciła się tutaj co prawda w samej pierzei, bowiem w tym miejscu biegło koryto starej Silnicy, lecz nieco dalej, w sąsiedztwie gruntu Dyrekcji Górniczej, wcześniej biskupim, i przy początku polnej drogi biegnącej na północny wschód, późniejszej ul. Starowarszawskie Przedmieście. Droga ta nad *Stawem Łukawskim* rozszerzała się w niewielki nieregularny plac, od ul. Piotrkowskiej oddzielony korytem starej Silnicy²². Możliwe, że był to dawny plac przedbramny, gdzie poiono bydło i konie pędzone na targi kieleckie lub przepędzane objazdem po stronie północnej miasta na szlaku Bodzentyn–Piotrków, a także do Warszawy. Nie wiemy, kiedy zaczęto stawiać pierwsze domy przy tej drodze, na jej odcinku zachodnim. Z planu Kielc sporządzonego przez Mariana Potockiego, zatwierdzonego w 1823 r., wynika, że już w tym czasie po obu jej stronach znajdowała się zabudowa. W roku 1831 opisano jedną z tutejszych posesji, której właściciel Karol Bolechowski z „wojskiem rewolucyjnym oddalił się za granicę”. W akcie zajęcia i konfiskaty majątku odnotowano, że dom drewniany Bolechowskiego na Przedmieściu Warszawskim o dwóch sieniach i izbach został zbudowany w 1711 r.²³ Na tej podstawie można przypuszczać, że przynajmniej część budynków mogła tutaj powstać na przełomie XVII i XVIII w.

Przy opisie Przedmieścia Warszawskiego w Inwentarzu z 1789 r. zostało do niego przypisanych 28 „posesorów”²⁴. Spis ten odnosi się głównie do obszaru wzdłuż przyszej ul. Starowarszawskie Przedmieście, ale obejmuje także teren, który określano jako „za rzeką”, czyli właścicieli mających place i domy za Dąbrówką – przy dalszym biegu ul. Piotrkowskiej (ul. 1. Maja), przy gościńcu zagnańskim (ul. Okrzei) i przy drodze do Czarnowa (ul. Czarnowskiej). Do Przedmieścia Warszawskiego przypisano także posesję Piotra Paszkowskiego, właściciela folwarku na Piaskach. Wśród wymienionych było trzech szewców, dwóch szynkarzy, jeden piwowar, rzeźnik i cieśla. Większość z nich posiadała grunty (przy nazwiskach umieszczono zapis – „ma grunt”), czterech było wyrobnikami. Jeden plac był pusty, na pozostałych stały drewniane domy.

Pierwsze korekty układu przestrzennego Kielc, upamiętnione wzmiankami w źródłach, przeprowadzili Austriacy po wielkim pożarze miasta w maju 1800 r.²⁵ Spół-

Plan sytuacyjny z PBN Kielce, ks. hip. 336; parcelacja tego terenu nastąpiła dopiero po 1904 r., kiedy stanowił on własność Zygmunta Grunerta.

22 Archiwum Państwowe w Kielcach (AP Kielce), Zbiory Kartograficzne (Zb. kart.), bez sygn., „Plan miasta wojewódzkiego województwa krakowskiego Kielc”, M. Potocki, 1823 r.

23 AP Radom, ZDP, sygn. 3272, „Akta zajęcia i konfiskaty majątku Karola Bolechowskiego na domie”, nr polic. 316, hip. 230, nlb. Na planie Kielc M. Potockiego ta posesja ma nr katastru 316, porządkowy 51.

24 AP Radom, ZDP, sygn. 5. Inwentarz klucza kieleckiego z 1789 r., k. 79–88; J.L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach...*, s. 153–154.

25 J.L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach...*, s. 26.



4. Most Austriacki przez Silnicę, ul. Piotrkowska, około 1960 r.; fot. J. Siudowski, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Kielce (WUOZ)

nęły wtedy budynki przy rynku, ocalała zabudowa Wzgórza Zamkowego i drewniana na przedmieściach. Wynikiem regulacji dokonanej przez Austriaków był załączek obecnej ul. Warszawskiej – przebicie wąskiego przejazdu w północnej pierzei Rynku do *zatytków* (ul. Orlej). Na Przedmieściu Warszawskim, na przeprawie traktem piotrkowskim przez Dąbrówkę, wystawiono za ich rządów murowany kamienny most, nazywany później Wielkim lub Austriackim²⁶.

W roku 1810 Kielce stały się miastem powiatowym departamentu radomskiego, w latach 1816–1845 awansowały na siedzibę województwa krakowskiego w Królestwie Polskim. W wyniku akcji porządkowania miast w Królestwie otrzymały pomiar i sporządzony na jego podstawie plan regulacyjny, wykreślony przez geometrę Mariana Potockiego, którego ostateczną wersję zatwierdzono w 1823 r.²⁷ Plan ten w sposób czytelny dokumentuje układ przestrzenny miasta i wytycza nowe granice miejskiej zabudowy, w których znalazły się także oba przedmieścia: Warszawskie i Bodzentyńskie. Na północ od rynku zwarta zabudowa ulic Piotrkowskiej i Bodzentyńskiej kończyła się przy starej Silnicy. Od Rynku prowadził przejazd na *zatytki* (ul. Orla), skąd można się było dostać drogą między posesjami na drugi brzeg rzeczki i dalej w stronę Szydłówka. Teren w widłach starej Silnicy i zasilającej ją strugi (obecnie między ul. Piotrkowską, al. IX Wieków i ul. Warszawską) pozostawał prawie niezabudowany. Znajdowały się tu łąki, z granicami niemal prostopadle wydzielonymi do rzeki. Droga, późniejsza ul. Starowarszawskie Przedmieście, biegła wówczas z południo-

26 J. Pycia, *Nad Silnicą*, Kielce 1938, s. 228. Według niego most wybudowali Austriacy w 1809 r.

27 AP Kielce, Zb. kart., bez. sygn., „Plan miasta wojewódzkiego...”

wego zachodu na północny wschód, od placu przy moście Austriackim, aż do drogi w stronę Szydłówka (do początku obecnej ul. Targowej), gdzie stykała się z obiegającą folwark Jopkiewicza (Jobkiewicza) ul. św. Wojciecha. Na odcinku zachodnim tej drogi, przy jej wlocie na plac przy *Stawie Łukawskim*, po obu stronach stała dość gęsta zabudowa (wśród domów były tylko dwa murowane – Franciszka Webera i Augusta Wróblewskiego). Ulica św. Wojciecha biegła bliżej miejskiej zabudowy kilkoma prostymi odcinkami, najpierw wzdłuż zachodniego ogrodzenia cmentarza przy kościele św. Wojciecha. Za cmentarzem skręcała na zachód, podobnie jak przebiega al. IX Wieków Kielc, aż do folwarku Ksawerego Jopkiewicza (teren Archiwum Państwowego). Za folwarkiem znów skręcała pod kątem prostym na północ.

W rejestrze załączonym do planu Potockiego wymienieni są posesorzy z Przedmieścia Warszawskiego, przy czym wykaz ten dotyczy już tylko obszaru przy drodze przekształconej później w ul. Starowarszawskie Przedmieście i jej sąsiedztwa²⁸. Ponad cztery morgi należące do Dyrekcji Górniczej stanowiły własność rządową. Ciągnęły się wzdłuż doliny rzeki Dąbrówki w stronę Szydłówka. Od południa przylegały do nich niewielkie działki mieszczańskie z zabudowaniami, formujące początek pierzei ul. Starowarszawskie Przedmieście. Po drugiej stronie drogi było podobnie – wąskie, zabudowane posesje kończyły się na strudze zasilającej starą Silnicę. Podążając nią dalej od południowego zachodu na północny wschód, za wspomnianym obszarem zabudowy mijano pola z rzadko rozrzuconymi zabudowaniami i bagniste łąki. Po stronie południowej należały one do mieszczan i do kustosa kolegiaty kieleckiej. Po stronie północnej znajdowały się także pola mieszczańskie oraz ponad dwie morgi gruntu „rządowego, z miejskimi chałupkami”, dzierżawionego przez Jakuba Fioka²⁹. Na północ od folwarku Jopkiewicza droga ta biegła wzdłuż północnego brzegu, w górę strumienia, dopływu starej Silnicy. Za Dąbrówką właściciele gruntów zostali już przypisani do dalszego odcinka ul. Piotrkowskiej i dwóch nowych ulic nazwanych Czarnowską i Zagdańską (Zagdańską).

Naniesiony na plan Kielc projekt ich regulacji – autorstwa Potockiego – przewidywał także uporządkowanie terenów na północ od starej Silnicy, przecięcie ich regularną siatką prostych ulic, rozdzielających niemal prostokątne kwartały zabudowy. Główna droga Warszawskiego Przedmieścia o zbyt nieregularnym swobodnym przebiegu, miała być zlikwidowana. Za mostem Austriackim na Dąbrówce natomiast

28 AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), sygn. 2425, s. 218–226; J.L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach...*, s. 168–169, 174.

29 Sprawa własności tego gruntu nie jest jasna. W rejestrze do planu Potockiego oznaczono go nr 40 – porządkowym, nr katastru (odnoszącym się do zabudowy) 304, 305, 306 i opisano jako „rządowy”. W księdze hip. Nr 286 (AP Kielce, Hipoteka miasta Kielc, sygn. 624) przy kontraktach dzierżawy wspomniano o rozebranych chałupkach miejskich, które niegdyś stały na tym gruncie. W 1819 r. toczyły się pertraktacje dotyczące odstąpienia lub zamienienia realności skarbowych wśród posiadłości miejskich położonych. Wśród nich wymieniony był dom „Wójtostwo zwany, do którego chałupki N-o 305, 306, 307, 308 należą”, AP Kielce. Rząd Gubernialny Radomski (RGR), sygn. 2100, s. 54. Przebudowany gmach Wójtostwa zachował się do dzisiaj przy Rynku pod nr 12; chałupki – jak wskazuje zbieżność numeracji – prawdopodobnie stały na gruncie dzierżawionym przez Fioka.

dostosowano linie projektowanych ulic do istniejącej sieci drożnej. Prace związane z wdrażaniem planu regulacyjnego Potockiego, który ostatecznie zrealizowano tylko w niewielkim zakresie, prowadzono w Kielcach w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. Dla obszaru północnego miasta istotne było przebicie nowego traktu do Warszawy (obecnej ul. Warszawskiej) i wytyczenie wzdłuż starej Silnicy – ul. Silniczej (zachowała swoją nazwę). Porządkowano ciekę wodną, kanały, brukowano ulice i wzniesiono roгатki. Komitet Upiększenia Miasta apelował w roku 1825, „aby wodę na miejscu Michałowszczyzną zwaną zbierającą się, ująć groblą dobrze usypaną, zaopatrzyć służą i nadać kierunek pod most murowany na Przedmieściu Warszawskim będący”³⁰. W tym samym roku prezydent Kielc zawarł z grabarzami z Chmielnika kontrakt na „wyprowadzenie kanału i wystawienie sadzawki”, później nazwanej *Końskim Stawem* (zapewne chodziło tu o regulację rzeki Dąbrówki i dawnego *Stawu Łukawskiego*)³¹. Wkrótce inżynier Karol Meyzer donosił o potrzebie spuszczenia stawu pod zamkiem „gdy roboty rznięcia nowego kanału na łąkach pod miastem tak dalece doprowadzono, iż woda wsteczna już jest na przeszkodzie”. W latach trzydziestych XIX w. zamierzano wykonać obwałowania wokół Kielc, aby zapobiec wwożeniu do miasta trunków bez opłat roгатkowych. W 1832 r. Komisja Wojewódzka zalecała „skasowanie dróg ubocznych jako wjazdów dla miasta szkodliwych”. Po zniszczeniach poczynionych przez armię rosyjską naprawiano mosty, bariery, plantacje, zaakceptowano kosztorysy na odnowienie zrujnowanych przez wojsko szlabanów miejskich³².

W latach 1833–34 została zbudowana droga bita z Warszawy przez Kielce do Krakowa. W obrębie miasta nazwano ją najpierw Dąbrowską, a później Nowowarszawską i wybrukowano³³. W wyniku robót drogowych Kielce miały w latach trzydziestych XIX w. dwa trakty do Warszawy, z których starszy – ulice Piotrkowską i 1 Maja – zaczęto nazywać Starowarszawską, nowszy – czyli obecną ul. Warszawską – Nowowarszawską. Zabudowę na przedmieściach także określano – stosownie do owych ulic – przedmieściem Nowowarszawskim lub Starowarszawskim. W roku 1837 napisano: „Przez poprowadzenie drogi Warszawskiej *en Chaussee* dała się uczuć potrzeba otworzenia dziś przerwanej bagnem i łąkami komunikacji między Przedmieściami Starowarszawskim i Nowowarszawskim, zanim więc stosowny projekt do zmiany linii regulacyjnych w tym punkcie i zaproponowanie formalnej ulicy nastąpi, uznano za nieodzowne, aby tymczasowo przez usypanie szarwarkiem grobli powyższe połączenie ułatwić, wykonaniem czego prezydent zająć się natychmiast postanawia,

30 B. Markowski, *Z dziejów gospodarki...*, [część druga], s. 39.

31 Tamże, s. 39, 40

32 B. Markowski, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach. Seria druga...*, s. 31.

33 AGAD, KRSW, sygn. 2425; sygn. 2426, „W przedmiocie okopania miasta Kielc dla zestawienia administratora dochodów konsumcyjnych od uszczerbku”. W 1830 r. wystawiono na roгатkach Kielc 5 celbud.



5. Dróżniczówka przy rogatek u zbiegu ulic Warszawskiej i Polnej, stan z k. XIX w.; archiwum WUOZ w Kielcach

zastrzegając sobie, aby za zajęcie na tąz groblę kawałka łąki, jeżeli żądane będzie wynagrodzenie, takowe z funduszy Kasy Miejskiej akordowane było³⁴.

W wyniku tych działań droga, przyszła ul. Starowarszawskie Przedmieście, została skorygowana. Na jej wschodnim odcinku przerzucono ją z północnego na południowy brzeg strumienia – dopływu Silnicy – i wytyczono w linii prostej wzdłuż północnej granicy folwarku Ksawerego Jopkiewicza, łącząc z nowym traktem bitym do Warszawy³⁵. W tym czasie zapewne skrócono koryto starej Silnicy, przekopując jego nowy odcinek na północ (po stronie wschodniej obecnej ul. Cichej) i wpuszczając ją w koryto strumienia płynącego od strony ul. Polnej. Dzięki temu można było zasypać jej stare koryto na ponad 2/3 długości wzdłuż ul. Silnicznej (od ul. Cichej do ul. Piotrkowskiej) i na krótkim południowym odcinku wzdłuż ul. Piotrkowskiej³⁶. Koryto Silnicy na odcinkach przyulicznych obmurowano i nakryto deskami, po któ-

34 AGAD, KRSW, sygn. 2455 b.; *Kielce. Materiały źródłowe...*, s. 114.

35 Tak wynika z porównania planu Potockiego z 1823 r. z planem Krassowskiego z 1872 r. znajdującym się w AP Kielce. Zb. Kart., sygn. I/8. Folwark Ksawerego Jopkiewicza jest oznaczony na planie Potockiego nr porządkowym 37, katastralnym 189. Jeden z budynków z zabudowy folwarcznej stał jeszcze w latach dwudziestych XX w. przy synagodze (pierwszy budynek od wschodu, w pierzei południowej ul. Starowarszawskie Przedmieście) i jest oznaczony na pomiarze Kielce wykonanym przez S. i W. Chojnickich w latach 1927–1928.

36 AP Kielce, Akta miasta Kielce (AmK), sygn. 218, k. 175 – wzmiankowane zasypianie starego koryta Silnicy za 15 rubli w 1873 r.

rych piesi chodzili jak po chodnikach (tak było przy ul. Silniczej przed domem notariusza Gidlewskiego i na ul. Piotrkowskiej przed mostem na Dąbrówce)³⁷.

W roku 1841 rząd gubernialny zarządził przygotowanie planów targowiska na bydło za roгатką Nowowarszawską na placach sąsiadujących z karczmą Pocieszka, należącą do Stanisława Łatkiewicza, co ostatecznie postanowiono odłożyć na później³⁸. Dwa lata później nabyto od Łatkiewicza plac pod budowę *celbudy* na roгатce przy ul. Warszawskiej u zbiegu z ul. Polną, na którym wystawiono murowaną dróżnicówkę, podobną do innych w Królestwie³⁹. „Wychodząc z miasta traktem bitym Krakowsko-Warszawskim po za posesją Szczepanowskiego i półkiem spadkobierców Płatkiewicza tuż po stronie prawej ponad rowem bocznym, drogi bitej do Radomia i Warszawy wiodącej znajduje się budynek murowany parterowy o dwóch oknach na front i jednym pośrodku wejściem [...] o jednym w pośrodku kominie murowanym, gontem z okapem na cztery stropy pokryty, frontem głównym na zachód obrócony, do którego przystęp z drogi bitej przez rów boczny jest po mostku drewnianym” – pisano o niej w 1862 r.⁴⁰. Przy dróżnicówce był szlaban i budka dla szyldwach, słup z tablicą taryfową. Inna dróżnicówka, usytuowana przy ul. Piotrkowskiej, była drewniana. Opisano ją w 1862 r. następująco: „Idąc ulicą Starowarszawską z Rynku, po za mostem murowanym i rzeką znajduje się po stronie prawej celbuda ze zwykłym szlabanem przy trakcie bitym od Kielc do Końskich jako też w lewo, przez Czarnów, ku Łopusznie i Przedborzu prowadzących”⁴¹.

W roku 1845 Kielce spadły do rangi miasta powiatowego, co spowodowało regres i spowolnienie rozwoju zabudowy. Tuż przed wybuchem powstania styczniowego znów podjęto prace porządkowe przy plantach, mostkach i kanałach. Członek rady miejskiej ks. Bronisław Bierzyński, który w 1862 r. dokonał oględzin ulic, postulował m.in. uporządkowanie „ulicy Przedmieście Starowarszawskie – osuszenie takowej, wybranie rowów, a gdy konieczne będzie wycięcie drzew takową oceniających; z ulicy tej wycięcie ulicy równoległej do szosy warszawskiej obok zabudowań Walentego Wesołowskiego w górę (przyszłej ul. Targowej). Zalecał pobicie i odnowienie rowów w ulicy Starowarszawskiej od posesji Zeitheima do starych rogatek ku Końskim a także uporządkowanie i podniesienie ulicy ku Czarnowowi i o starą przecnicę ku posesji Ulmanowej, z zabezpieczeniem brzegów od wchodzenia przez bydło do wody pędzone lub urządzenia odpowiedniego z tej strony przystępu, upo-

37 „Gazeta Kielecka” 1874, 5/17 V, donosiła, że na wprost domu W. Gidlewskiego runął w części mur zabezpieczający brzegi strumyka Silniczki. Drewniany dom Gidlewskiego stał po stronie północnej ul. Silniczej u zbiegu z ul. Kozią. Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 3, plan 385, Plan sytuacyjny posesji z 1884 r., PBN Kielce, ks. hip. 364.

38 B. Markowski, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach. Seria druga...*, s. 24.

39 Tamże, s. 31.

40 AP Kielce, AmK, sygn. 3, k. 87–94.

41 AP Kielce. AmK, sygn. 3, k. 79–80.



6. Ul. Starowarszawskie Przedmieście od strony zachodniej, ok. 1960 r.; fot. A. Kurbański, WUOZ Kielce

rządkowanie i podniesienie ulicy poprzecznej z szosy Starowarszawskiej na ulicę ku Czarnowowi prowadzącej, a w tej przedłużeniu, wycięcie ulicy około zabudowań Schmidta do drogi ku Karczówce [obecnej ul. Paderewskiego; zalecał także] regulację ulicy Zatyłkowej [obecnej ul. Sinicznej] od posesji Kiniorskiego ku ulicy Koziej, przeprowadzenie przez nią kanału w przedłużeniu strugi od Bodzentyńskiej, przez szosę nową Warszawską, pomiędzy posesjami Smoleńskiego prowadzonej przez całą długość; uregulowanie tejsze – w liniach prostych, w porozumieniu z właścicielami przyległych posesji i utworzenie z pomiędzy nich komitetu⁴². Inny członek rady miasta adwokat Konstanty Holewiński dokonał oględzin 5 murowanych i 10 drewnianych mostów miejskich i zalecił m.in. remont mostu Austriackiego, „przykrycie wierzchów boków – ciosem”⁴³.

Cytowane wyżej zapisy, sporządzone w 1862 r. a dotyczące robót miejskich są interesującym źródłem dla toponimii Kielc. Wynika z nich bowiem, że już w tym czasie była używana nazwa ul. Starowarszawskie Przedmieście na oznaczenie drogi między ulicami Piotrkowską a Warszawską.

W roku 1866 Kielce awansowały na siedzibę władz guberni. Na polecenie władz gubernialnych podjęto działania dla wzmoczenia ruchu budowlanego i zapewnienia kwater dla urzędników i oficerów, między innymi tworząc tzw. Nowe Miasto przy obecnym pl. Wolności.

42 AP Kielce. AmK, sygn. 2, k. 19.

43 AP Kielce. AmK, sygn. 2, k. 23–24.

Cztery lata wcześniej w mieście zaczęła się osiedlać ludność żydowska. W spisie posesorów kieleckich z 1866 r. wymieniono także zamieszkałych na Starowarszawskim Przedmieściu, czyli przy ul. Starowarszawskie Przedmieście⁴⁴. Przypisano do niej także tych, którzy mieszkali za mostem Austriackim, a także koło karczmy Pocieszka (obecnie tereny przy ul. Pocieszka). W zabudowie przeważały „domy drewniane w zagrodzie”. Najwięcej gruntu przy ul. Starowarszawskie Przedmieście należało do Walentego Wesołowskiego, byłego właściciela dóbr Pokrzywnica. Miał on dwie działki: wielką, ciągnącą się aż do Szydłówka, i małą po stronie południowej tej ulicy, przeciętą strumieniem zasilającym starą Silnicę. Część tego terenu stanowiły dawne place rządowe, dzierżawione w 1823 r. przez Jakuba Fioka. W księdze hipotecznej odnotowano, że „prawem wieczystej dzierżawy od Rządu Królestwa Polskiego nabyte” przechodziły z rąk do rąk, od Fioka do Stanisława Łatkiewicza, który wystawił na nich „cztery chałupki drewniane miejskie”. Od niego z kolei przeszły do Edmunda Chmielewskiego, potem do Andrzeja Karpińskiego, dzierżawcy Bizorendy. Od córki Karpińskiego Salomei Łatkiewicz „prawo wieczystej dzierżawy gruntów po rozebranych chałupkach miejskich” nabyli Szydzińscy, właściciele Brynicy, od nich z kolei zakupił je Wesołowski. W roku 1866 opisano je jako „nieruchomość miejską, z placu dotykającego się do ulicy Starowarszawskie Przedmieście czyli drogi bitej szosse, gruntu ornego ciągnącego się od tyłu owej nieruchomości, poza stodołą i ogrodem aż do granicy wsi Szydłówka, łąki z sadzawką naprzeciw domu mieszkalnego po drugiej stronie ulicy czyli szosy rozłożone, ogrodu owocowego oparkanionego będącego przy zabudowaniach, ogródka obok domu a dotykającego granicy sąsiedniego domu [...], a w zabudowaniach składające się z drewnianego domku oddzielnego oficyna zwanego, piwnicy krytej, wozówki, obory, stajenek, drwalki i wozowni dwóch, spichlerza, lamusa, kurnika, chlewika”⁴⁵. Na polu Wesołowskiego, między obecnymi ulicami Nowy Świat a Targową, była łąka z bagniskiem, zaś pod Szydłówkiem obrzeże *okopiska* (zapewne cmentarzyska miejskiego dla padłych zwierząt)⁴⁶. W roku 1870 na froncie posesji został wystawiony „dom murowany z kamienia, na wapno, parterowy, z facjatą, na wzniosłem podmurowaniu”. Nieruchomość liczyła 10 mórg. Właściciel, który sam tutaj nie mieszkał, wynajmując posesję lokatorom, płacił, tak jak mieszkańcy śródmieścia, składkę na ubezpieczenie, podymne, szarwark, transportową, szkolną, latarniową, kwaterunkową, placową i na stróżów nocnych⁴⁷.

W roku 1872 Witold Krassowski sporządził pomiar Kielc dokumentujący stan zabudowy miejskiej⁴⁸. Wynika z niego, że przebiecie ul. Warszawskiej, choć zmieniło

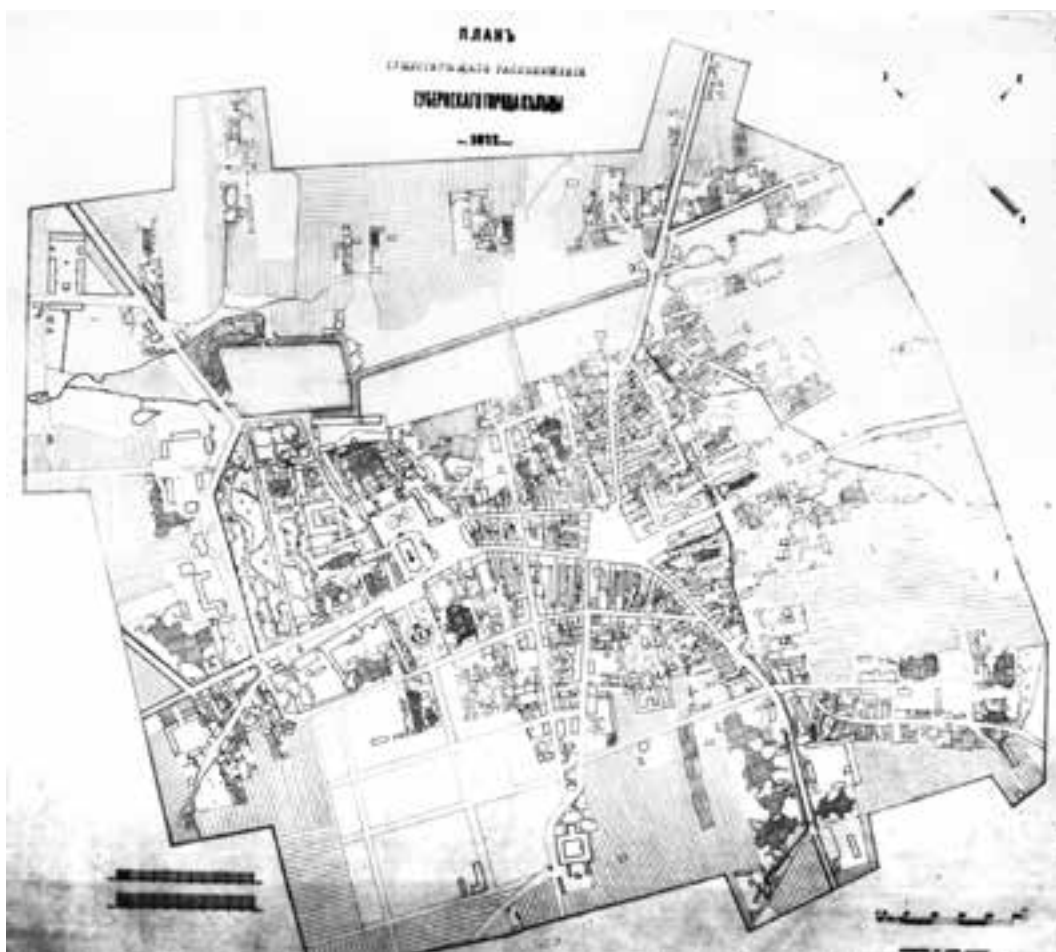
44 AP Kielce, Kasa Powiatu Kieleckiego (KPK), sygn. 217 a, „Deklaracja dochodu z domu i budowli w mieście Kielcach z 1866 r.”

45 AP Kielce, Hipoteka miasta Kielc, sygn. 624, ks. hip. 286.

46 Tamże, Plan z oznaczeniem „okopiska”; Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 2, plan 274, Plan sytuacyjny posesji z 1867 r.

47 AP Kielce, Hipoteka miasta Kielc, sygn. 624, ks. hip. 286; dokument z 1870 r.

48 AP Kielce, Zb. kart., sygn. I/8; Plan Krassowskiego z 1872 r. Por. J.L. Adamczyk, *Pomiar Kielc z 1872 r.*, Kielce 1984.



7. Kielce na planie miasta W. Krassowskiego z 1872 r.; AP Kielce, Zb. kart., sygn. I/8, przerys J.L. Adamczyk

charakter gruntów czyniąc z nich frontowe parcele, nie wpłynęło na intensywność zabudowy. Przy ulicy tej prawie nie było frontowych budynków. Naprzeciw dawnego folwarku Jopkiewicza stał drewniany dworek, później należący do Golańskich, usytuowany kalenicowo do ul. św. Wojciecha. Po drugiej stronie tej ulicy znajdował się murowany dom parterowy Bolesława Siennickiego, gdzie w 1874 r. mieściła się redakcja „Gazety Kieleckiej”, usytuowany w pierzei wschodniej ul. Warszawskiej. Na rozległej posesji (obecnie ul. Warszawska 19–21), u zbiegu z ul. Starowarszawskie Przedmieście, funkcjonowała kuźnia. Dalej na ul. Warszawskiej, za wylotem ul. Polnej stała dróżnicówka na rogatce i szopa miejska (później przerobiona na koszary artyleryjskie)⁴⁹. Ulicę Starowarszawskie Przedmieście tworzyły trzy zesta-

49 Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 1, plan 67; Plan sytuacyjny części miasta z 1838 z ks. hip. nr 268; cz.3, plan 329; AP Kielce, AmK, sygn. 1015, k. 109 Plan sytuacyjny posesji przy Warszawskiej z ok. 1877 r.

wione pod różnym kątem odcinki. Nieregularny charakter miał najwcześniej zabudowany – zachodni, nieopodal *Końskiego Stawu*. Fronty posesji po stronie północnej układały się po łuku, od drogi do budynków Urzędu Leśnego wystawionych głęboko za frontową zabudową, na dawnym gruncie Dyrekcji Górniczej, nad doliną Dąbrówki. Kancelaria urzędu mieściła się w drewnianym parterowym domu z oficyną, zbudowanym w 1839 r. Przy nim była stajnia na cztery konie, spichlerz i obora. Zabudowania oskrzydlały z czterech stron prostokątne podwórze⁵⁰. Przeciwległa strona ulicy, dość gęsto zabudowana, formowała na krótkim odcinku prostą linię zabudowy. Kilka budynków stało także przy środkowym odcinku ulicy, po stronie północnej, na dawnych gruntach Wesołowskiego i Bielińskiego. Tworzył się zaczątek pierzei przy drodze polnej, wzdłuż której później wytyczono ul. Targową. Ulica Kozia biegła tylko do ul. Silniczej, wybrukowanej w latach 1866–1872, przy której stały już wówczas zabudowania. Zwarta zabudowa ul. Piotrkowskiej kończyła się niemal w tym samym miejscu, jak w roku 1823. W pierzei północnej, na odcinku między ulicami Silniczną i Starowarszawskie Przedmieście wystawione zostały murowane domy Schultza (farbiarnia) i Gustawa Schöna, ewangelika, uczestnika powstania styczniowego⁵¹. Na jej dalszym odcinku, za mostem Austriackim, były głównie pola i tylko kilka budynków. Po stronie zachodniej było źródło, z którego wypływał strumień, tworzący stawy i zasilający Dąbrówkę. Przy strumieniu tym, zapewne już w XVIII w. postawiono kamienną figurę św. Jana Nepomucena, obecnie usytuowaną na postumencie z lat dwudziestych XX w.⁵² Przy wyprostowanym dawnym trakcie do Zagnańska, czyli obecnej ul. Okrzei, pierwszym budynkiem była łaźnia parowa na posesji Łucznikowa, wzniesiona na prawym brzegu Dąbrówki⁵³. Ulica Czarnowska, choć częściowo zabudowana na odcinku bliskim miastu, była wówczas jeszcze nieregularną drogą polną.

W latach 1866–72 miasto zakupiło grunt koło karczmy Pocieszka i na rogu ulic Warszawskiej i Pocieszki urządzone targowisko na „konie, bydło, nierogaciznę, słomę i siano”. Karczma Pocieszka, od której wzięła nazwę późniejsza ulica (własność Stanisława Łatkiewicza), została zlicytowana w 1867 r. wraz ze stajnią zajezdną, domkami i gruntami⁵⁴. Przy rogatce na ul. Warszawskiej, obok dróżniczówki, wystawiono koszary i kuchnię batalionu gubernialnego⁵⁵.

50 AP Kielce, AmK, sygn. 9, nlb. Urząd Leśny został tutaj przeniesiony z posesji przy ul. Leśnej, gdzie umieszczono szpital instytutowy, potem wzniesiono Instytut Hillera, rozebrany tuż przed II wojną światową, w międzywojniu Seminarium Nauczycielskie (obecnie gmachy uniwersytetu).

51 Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 1, plan 37, t. 9 b, cz. 1, Plan sytuacyjny posesji Gustawa Schoena z 1923 r.; AP Kielce, Zb. kart, sygn. 53, Plan sytuacyjny posesji z 1823 r.

52 B. Markowski, *Z dziejów gospodarki...*, [część druga], s. 11; tenże, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach. Seria druga...*, s. 36.

53 Łaźnia Łucznikowa jest oznaczona na planie AP Kielce, Zb. kart, sygn. 66; por. Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 3, plan 415, na którym rzeka Dąbrówka jest już podpisana jako Silnica.

54 AP Kielce, AmK, sygn. 210, nlb.

55 AP Kielce, AmK, sygn. 1015, k. 109, Plan sytuacyjny z 1877 r.

W roku 1871 kilku właścicieli posesji w pobliżu karczmy Pocieszka złożyło w magistracie prośbę o wybudowanie drogi, która umożliwi im komunikację z miastem. „Właściciele posiadłości miejskich w Kielcach przy Przedmieściu Starowarszawskim upraszają o wytknięcie w prostej linii drogi i jej naprawienie częścią szarwarkiem, częścią kosztem sąsiadów tej drogi. Od lat kilku mieliśmy przyręczone wytknięcie w prostej a szerszej linii drogi komunikującej nasze posesje oznaczone nr 303, 304, 305, 306 i 307 z Przedmieściem Starowarszawskim i szosem do niego prowadzącym, jednakże do dnia dzisiejszego przyrzeczenie to nie zostało wykonane, a droga prowadząca do naszych posesji co raz gorzej psuje się, tak że już dziś nią przejść a tym pewniej przejechać nie podobna. Zreperowanie drogi tej jest niezbędne i konieczne z dwóch najważniejszych a nawet rząd ulepszających przyczyn, primo kwaterowanie wojska w posesjach 304, 305, 306, 307 dla niedostępstwa po bagnach i legawicach przejścia jest nie możebnym zwłaszcza porą wiosenną i jesienną. Na wypadek pożaru w jednej z tych posesji gospodarstwo prowadzących nie ma najmniejszego przystępu narzędziami ogniowymi konnymi a nawet trudno jest przystąpić i z ręcznym, za tym nie tylko jedna, ale kilka mogą ulec bez ratunku, jako nie możliwego, pastwie płomieni”⁵⁶.

W 1872 r. żydowski przedsiębiorca Meyer Sztunke wystawił łaźnię drewnianą z „ozdobami w rosyjskim stylu” przed mostem na lewym brzegu Dąbrówki, przy ul. Piotrkowskiej i drodze idącej od Urzędu Leśnego⁵⁷. Ta budowla zapoczątkowała likwidację nieregularnego placu, który w pierwszej połowie XIX w. leżał na brzegu *Końskiego Stawu*. W tym samym roku spaliła się dzierżawiona przez niego murowana łaźnia parowa Łucznikowa, stojąca na drugim brzegu rzeki. Sztunke nabył ten plac i wystawił na nim w 1875 r. łaźnię murowaną, frontem zwróconą do ul. Piotrkowskiej, zaprojektowaną przez Alfonsa Welke⁵⁸. Później – po pożarze – przekształcono ją w dom, w którym rodzina Sztunke mieszkała jeszcze w czasach okupacji. Starszą łaźnię drewnianą przejął dozór bożniczy. Trzy lata później Gmina Żydowska, a właściwie Mojżesz Pfeffer zakupił plac po dawnym folwarku Ksawerego Jopkiewicza przy ul. Warszawskiej, między ulicami św. Wojciecha i Starowarszawskie Przedmieście, na którym miała stanąć synagoga, mieszkanie rabina i szkoła. „Gazeta Kielecka” wyrażała nadzieję, że dzięki temu „pusta ulica ta prędkiej się zabuduje”⁵⁹.

W 1885 r. dokonano uroczystego otwarcia linii kolejowej przez Kielce z Dębina do Dąbrowy Górniczej. Dostęp do dworca umożliwiała tylko ul. Czarnowska, która

56 AP Kielce. AmK, sygn. 195, k. 80–81, List z 1871 r. podpisali Józef Marszycki (nr 307), Ludwik Dombrowski i Stanisław Lisowski.

57 AP Kielce, Rząd Gubernialny Kielecki (RGK), sygn. 2996; w 1898 r. właścicielami posesji byli po połowie Sztunke i Lewkowicz.

58 J. Szczepański, *Kielecki słownik biograficzny...*, s. 161, il. 11. Plan łaźni zaprojektowanej przez A. Welke, AP Kielce, Hipoteka miasta Kielc, sygn. 1146, ks. hip. 320. Budynek został skonfiskowany na rzecz Generalnego Gubernatorstwa w 1940 r. Członkowie rodziny Sztunke zmarli w lutym 1940 r.

59 „Gazeta Kielecka” 1878, 26 XI/8. XII, s. 1; Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc do roku 1945 r.*, Kielce 2000, s. 239.



8. Synagoga przy ul. Warszawskiej, stan z około 1910 r.

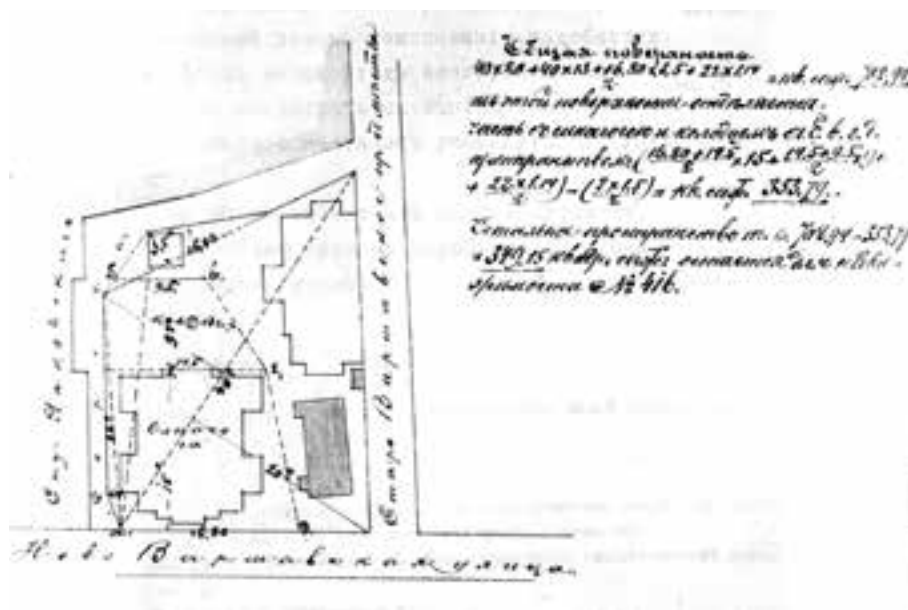
została uporządkowana i wybrukowana. Kielce otrzymały od władz gubernialnych kredyt na połączenie drogą bitą ulic Karczówkowskiej i Starowarszawskie Przedmieście – czyli na obecną ul. Paderewskiego – oraz na budowę mostu na Silnicy w ul. Sienkiewicza, wystawionego w 1895 r.⁶⁰

W roku 1888 został sporządzony plan regulacji Kielc, który historyk Jan Pazdur przypisał inżynierowi Karolowi Czaplickiemu⁶¹. Na planie tym naniesiono planowaną siatkę ulic na północ od ul. Starowarszawskie Przedmieście. Są to ulice Targowa, Nowy Świat i przecinającą je ulica na przedłużeniu obecnej ul. Przecznicza. Ul. Targowa miała się zaczynać od ul. Silnicznej. Oznaczono także linie, zgodnie z którymi miała być skorygowana pierzeja południowa ul. Starowarszawskie Przedmieście, na odcinku bliskim ul. Piotrkowskiej.

Dopiero w ostatnim pięcioleciu wieku XIX nastąpiło w mieście ożywienie gospodarcze. W okolicach ul. Piotrkowskiej zaczynała się już wcześniej kształtować dzielnica przemysłowa. Na Przedmieściu Zagnańskim, po stronie wschodniej ul. Okrzei na wysokości ówczesnej granicy miasta z folwarkiem majoralnym Szydłówek, od 1889 r. funkcjonowała parowa fabryka mydła Tomasza Krzyżkiewicza. Za nią znajdowała się fabryka zapalek. Koło Głębozki powstała cegielnia Wentzkiego (później Henryka Nowaka) zlokalizowana za torami kolejowymi do Dębina. Po stronie wschodniej obecnej ul. Zagnańskiej Henryk Bruner i Henryk Nowak zało-

60 J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 39.

61 Tamże, s. 51–52; AP Kielce, AmK, sygn. 2218; E. Paciura, *Rozwój przestrzenny...*, s. 28.



9. Synagoga na planie sytuacyjnym z 1910 r.; PBN Kielce, Ks. hip. 416

żyli nowoczesny tartak⁶². W 1900 r. rozpoczęto za rzeką Dąbrówką budowę fabryki nawozów sztucznych, która stała na północ od ul. 1 Maja, na obszarze między obecną ul. Zagnańską i doliną rzeki, na dawnych terenach folwarku Głębocka (obecnie na części zachodniej tej posesji są Zakłady Wytwarzania Metalowych „SHL”)⁶³. *Koński Staw* na Dąbrówce jeszcze w tym czasie dzierżawiono osobom prywatnym, które czerpały niewielki zysk ze sprzedaży rąbanego zimą lodu⁶⁴. W „Gazecie Kieleckiej” można było przeczytać, że w „1895 r. zarząd komunikacji w miejsce szosy zabrukował ulicę Starowarszawską od mostu do b. rogatki, rowy skasował i porobił rynsztoki, część ta ulicy przybrała inną postać, zaczęto oprócz istniejących stawiać nowe domy, tak ku kolei jak i za plantami kolei, ku Niewachłowowi”⁶⁵. Rok później – w 1896 r. – przy ul. Czarnowskiej powstała Rozlewnia Wódek „Etyl”⁶⁶.

W roku 1902 ruszyła budowa synagogi na placu Gminy Żydowskiej według projektu Stanisława Szpakowskiego. Ceglana budowlę w stylu mauretańskim ukończono we wrześniu następnego roku⁶⁷. W roku 1902 powstała też pierwsza wersja projek-

62 Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 3, plan 426, Plan sytuacyjny posesji przy ul. Okrzei z 1889 r.

63 „Gazeta Kielecka” 1900: 17/30 V, s. 2; 24 IX/7 X, s. 2; 25 VII/6 VII, s. 2; 25 X/7 XI, s. 2; 5/18 XI, s. 2; 1901 r.: 18 II/3 III, s. 2; 4/17 III, s. 2; 13/26 VI, s. 2. Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 4, plan 552, Plan sytuacyjny posesji przy ul. Dzierżyńskiego (ob. Zagnańskiej). AP Kielce, Zb. kart., sygn. 67, fabryka superfosforatów.

64 AP Kielce, AmK, sygn. 625.

65 „Gazeta Kielecka” 1903, 18/31 V, s. 1, *Wzrost miasta Kielc*.

66 J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939...*, s. 45.

67 AP Kielce, AmK, sygn. 728; RGK, sygn. 15 999; Akta własne AP Kielce, sygn. 371.



tu kościoła św. Krzyża, opracowana przez Stanisława Szpakowskiego⁶⁸. Inicjatorem przedsięwzięcia był Karol Malski, dziedzic Rogienic, który testamentem z 1901 r. w imieniu swoim i żony Florentyny przeznaczył część majątku na budowę nowego kościoła w Kielcach. Biskup Teofil Kuliński podjął decyzję o jego lokalizacji w dzielnicy fabryczno-kolejowej przy ul. 1 Maja, na placu ofiarowanym przez K. Grochwańskiego, powiększonym przez zakup i częściowe darowizny od Łaskich, Redzów, Nejmiakowej i innych. W 1904 r. podpisano umowy ze Stanisławem Szpakowskim i Ludwikiem Klimą, przedsiębiorcą budowlanym, na realizację budowy. Prace prowadzono z przestojami, ze względu na brak wystarczających środków finansowych. Nową parafię erygowano w 1913 r., choć kościół nie był jeszcze ukończony⁶⁹.

Pod koniec wieku XIX Herszel Zitenberg, który nabył dawne grunty Walentego Wesołowskiego ciągnące się od ul. Starowarszawskie Przedmieście do Szydłówka, zaczął je parcelować na place budowlane⁷⁰. W 1899 r. podzielono je na pojedyncze

68 Archiwum Diecezjalne w Kielcach (ADK), Akta konsystorskie parafii Świętego Krzyża w Kielcach 1902-1982, sygn. PK-7/1; AP Kielce, RGK, sygn. 3881, Rzut kościoła z 1902 r., rys. St. Szpakowski.

69 ADK, Akta konsystorskie parafii Świętego Krzyża w Kielcach, sygn. PK-7/1.

70 AP Kielce, Hipoteka miasta Kielce, sygn. 624, ks. hip. nr 286; Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 4, plan 505, 506.



10. Pozostałości południowej pierzei ul. Starowarszawskie Przedmieście, około 1960 r.;
fot. J. Siudowski, WUOZ Kielce

rzędy działek pomiędzy ul. Nowy Świat a równoległymi do niej ulicami Dąbrowską i Szydłowską. W 1916 r. część tej nieruchomości nabył rabin Dawid Goldman z córką i zięciem Gotszalkami. Rodzina Goldmanów mieszkała przy ul. Nowy Świat 7. Pojedynczy rząd parceli po stronie zachodniej ul. Nowy Świat został wydzielony około 1910 r. z dwóch długich pól ciągnących się aż do Szydłówka, z których wschodnie należało do Marianny i Józefa Brudków, a zachodnie do Berka Grinszpana⁷¹. Prawie cała pierzeja zachodnia ul. Targowej powstała z podziału pola Ludwika Dombrowskiego. Jej nazwa związana z tym, że wiodła na miejskie targowisko koło karczmy Pocieszka, występuje już na planach z końca XIX w.⁷²

71 Studium. Katalog planów..., t. 8 b, cz. 5, plan 712, Plan sytuacyjny posesji Brudków z 1908 r., z PBN Kielce, ks. hip. nr 255; t. 8 b, cz. 6, plan 773, Plan sytuacyjny z 1911 r. z PBN, ks. hip. Nr 255; t. 8 b, cz. 5, plan 733, Plan sytuacyjny posesji Grinszpana z 1909 r. z PBN Kielce, ks. hip. Nr 723.

72 AP Kielce, RGK, sygn. 16 022, 16 093, 16 104, 16 106, 16 127, 16 121, 16 122, 16 135, 16 255, 16 146, 16 202, 16 256, 16 309, 17 293, 17 377; Studium. Katalog planów..., t. 9 b, cz. 2, plan 93, Plan sytuacyjny posesji Chudzickich z 1931 r., PBN Kielce, ks. hip. 286; t. 8 b, cz. 6, plan 764, Posesja Nowików.



11. Fragment planu Kielc według pomiaru S. i W. Chojnickich z lat 1927–1928; WODGiK w Kielcach

W pierwszej dekadzie XX w. mieszkańcy składali licznie wnioski o zezwolenie na budowę w rejonie ul. Starowarszawskie Przedmieście mieszkalnych domów parterowych i drewnianych oficyn. Moszek Aleksandr, właściciel posesji na rogu ulic Silniczej i Cichej, oraz Moszek Wasserman wystąpili o zezwolenia na pobudowanie na swoich posesjach pralni. Izrael Bauman w domu po Wesołowskim uruchomił fabryczkę świec. Jan Chudzicki na rogu ulic Starowarszawskie Przedmieście i Nowy Świat miał w latach trzydziestych znany warsztat wyrobu bryczek. Nowikowie prowadzili kuźnię i lakiernię w narożnej posesji u zbiegu ulic Starowarszawskie Przedmieście i Warszawskiej.

Towarzystwo Kredytowe Miejskie udzieliło pożyczek zabezpieczanych na nieruchomościach, między innymi w 1911 r. Berkowi Grinszpnowi, który miał dom piętrowy frontowy z oficyną, trzy inne oficyny zamieszkane przez 18 lokatorów i fabryczkę świec na rogu ulic Starowarszawskie Przedmieście i Nowy Świat⁷³. Pożyczkę uzyskał także w 1910 r. Chil Chroberski, właściciel piętrowego domu „przy zaułku od Silnicy ulicy położonego” (ul. Cichej)⁷⁴. Sam zajmował w kamieniczce jeden pokój i kuchnię. Miał licznych lokatorów, a także wynajmował pojedyncze pokoje na cheder i dom modlitewny. W 1905 r. Eleonora i Józef Michalscy uzyskali pożyczkę, której zabezpieczeniem był drewniany dom i stojący głębiej murowany piętrowy budynek mieszkalny, na posesji przy zbiegu ul. Starowarszawskie Przedmieście z ul. Targową⁷⁵.

W roku 1911 uruchomiono linię kolejową z Kielc przez Herby do Częstochowy i wybudowano dworzec herbski. Władze miejskie próbowały poprawić stan sanitar-

⁷³ AP Kielce, Towarzystwo Kredytowe Miejskie (TKM), sygn. 227.

⁷⁴ AP Kielce, TKM, sygn. 152, posesja oznaczona nr policyjnym 314 a (ks. hip. 636).

⁷⁵ AP Kielce, TKM, sygn. 131, posesja oznaczona nr policyjnym 301 a (ks. hip. 610); TKM, sygn. 61, 76, 99, 185, 227

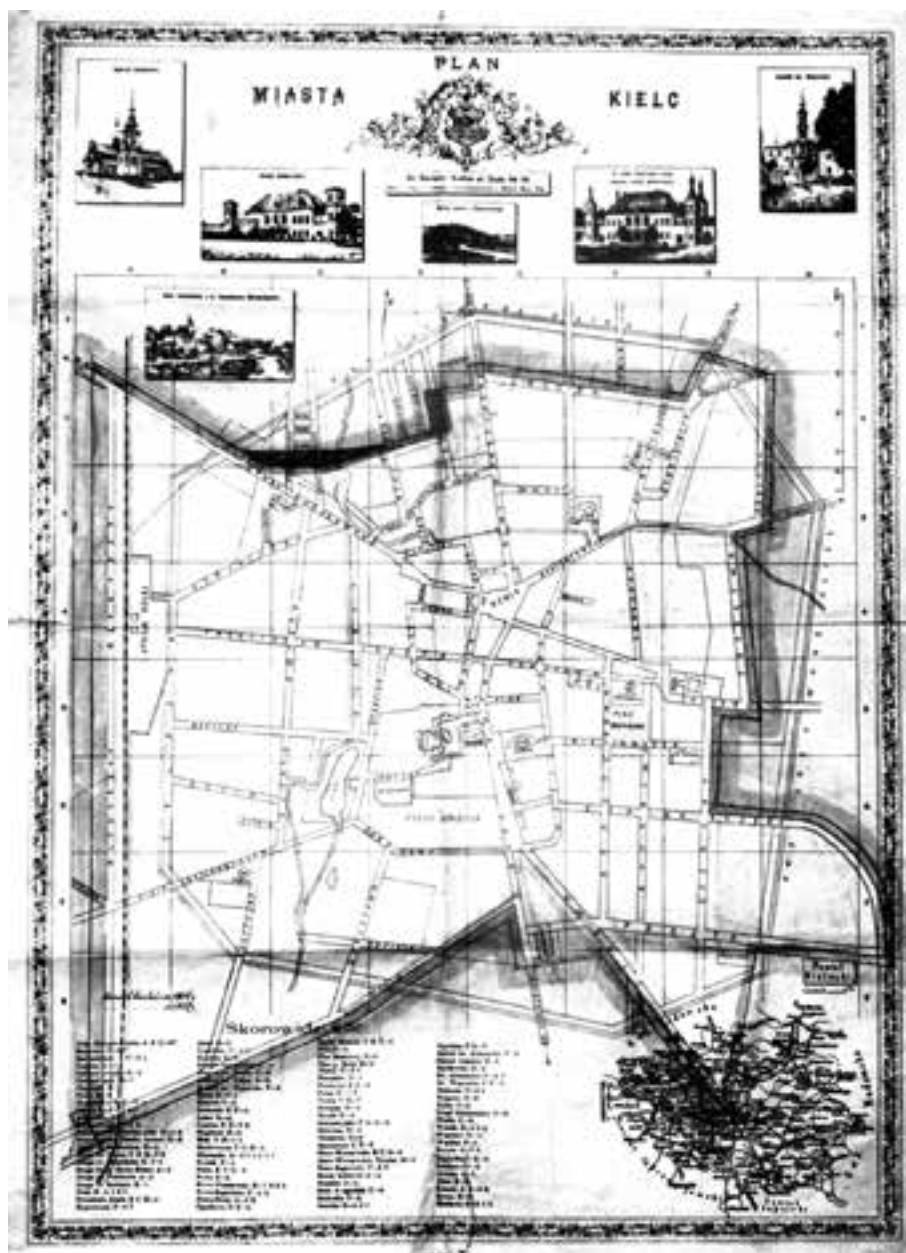
ny przez zaprowadzenie systemu wodociągów i kanalizacji, a także zmodernizować oświetlenie kieleckich ulic. Po 1913 r. w rozwidleniu torów kolejowych w kierunku Piasków i Herbów zbudowano Odlewnię Stali i Żelaza „Ludwików”, rozbudowaną po 1922 r. według projektu architekta Szpakowskiego (dodatkowe hale do wyrobu naczyń emaliowanych i tłoczonych)⁷⁶. Teren odlewni znajdował się przy obecnej ul. Robotniczej.

Po odzyskaniu niepodległości przystąpiono do urządzania ulic na północ od ul. Starowarszawskie Przedmieście, gdzie zainteresowanie parcelami było bardzo duże. Kupowali je Żydzi, drobni urzędnicy, kolejarze. Stawiano małe domy na niewielkich działkach. Nadal nierozwiązany był problem zapewnienia czystej wody i odprowadzania ścieków, ze względu na brak kanalizacji obawiano się wybuchu epidemii. W roku 1921 magistrat zalecił policji, aby przypominała stróżom domowym o obowiązku bielenia rynsztoków wapnem dwa razy w tygodniu i wycinaniu trawy⁷⁷. Mieszkańcy ul. Starowarszawskie Przedmieście rok później napisali do władz miasta, że most na rzece „przepuszczający wodę z kanałów jest strasznie zamulony i zanieczyszczony, przeto woda nie mając wolnego ujścia wylewa się na ulice i zatapia sąsiednie posesje, przynosząc ze ścieków i kanałów różne nieczystości co przy obecnym stanie epidemicznym jest bardzo niebezpieczne dla całego miasta, rujnuje i podmywa nasze domy, psuje bruki na trotuarach. Grożą zawaleniem się zupełnie domy nasze. Posesja nr 14 z tego powodu zawaliła się i 8 rodzin z drobnymi dziećmi zostało bez dachu nad głową. Ten sam los czeka nr 8 i 12”⁷⁸. Magistrat polecił Goldfarbowi, Mildstajnowi, Chrobremu i Bukowskiemu, przez których posesje kanał rzeczny przepływał, aby go utrzymywali w porządku dla zapewnienia swobodnego odpływu wody. Karol Stozęcki, przewodnik komisariatu Policji Państwowej, po zbadaniu starej Silnicy na jej przebiegu od posesji Jarońskich przy ul. Bodzentyńskiej aż do Dąbrówki, napisał, że z „tegoż kanału woda wydostaje się spod lodu w dużej ilości na powierzchnię ziemi i rozlewa się, wpada na podwórko domu p. Borensteina przy ul. Starowarszawskie Przedmieście 24 i takowe zatapia, z podwórka zaś wpada do mieszkania lokatorów tegoż domu Amela Kapelmajstra. Lokatorowie domu p. Chaima Mejera Borensteina przez dostanie się wody na podwórze nie mogą wychodzić z mieszkań. Woda wszak

76 AP Kielce, RGK, sygn. 16 415, Starke wystąpił o zgodę na budowę fabryki na Piaskach „za granicą” miasta w 1914 r.; tamże, Urząd Wojewódzki Kielecki z lat 1918–1939 (UWK I), sygn. 17 525; tamże, AmK, sygn. 4345–4350, Huta „Ludwików”; tamże, UWK I, sygn. 1971. Od 1926 r. przy ul. Okrzei był czynny tartak parowy i Fabryka Posadzek oraz Dykt Dębowych Leona Rajzmana, J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939...*, s. 240–248; Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc do roku 1945...*, s. 334 i nn.

77 Studium. Katalog planów..., t. 9 b, cz. 1, plan 62/077; Pomiar Chojnickich z lat 1927–1928, szkic polowy nr 76, sekcja 40, 41, przechowywany w Wojewódzkim Ośrodku Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Kielcach (WODGiK).

78 AP Kielce, AmK, sygn. 2241, k. 1; pod tą petycją podpisali się: Gustaw Schön, zam. przy ul. Starowarszawskie Przedmieście pod nr 35, Icek Szlama Ejzenberg spod nr 33, Chaim Mejer Borenstein spod nr 24, Moszek Gołębiowski (sukcesor po Goldszajdzie) spod nr 22, Aba Rejs spod nr 20, Wólf Ejzenberg spod nr 18, Mordka Fiszek Zylberg spod nr 26, dołączyli się Lejzor Flamwer i Lewi Goldfarb, a także posesorzy przy ul. Silnicznej Władysław Kłoczek spod nr 9, Dojra Małka Aleksandr i Lajb Rosenberg spod nr 7.



12. Fragment planu Kielce z ok. 1930 r.; przerys. J.L. Adamczyk

z kanału nie ma się gdzie podziąć – wychodzi na powierzchnię i wpada gdzie ma tylko dostęp⁷⁹. Sugerowano zastąpienie koryta starej Silnicy rurą o przekroju 50 cm. W roku 1923, aby zapewnić lepszy odpływ wody zniwelowano i wybrukowano wyniesienie na ul. Starowarszawskie Przedmieście przy wlocie ul. Nowy Świat. Koń-

79 AP Kielce, AmK, sygn. 2241.

czono roboty przy urządzaniu tej ulicy. Brukował ją Franciszek Kukliński, którego wynagrodzenie ze względu na kryzys i inflację rosło stosownie do cen chleba pytlowego⁸⁰. Przeprowadzono oględziny posesji Gutmana na rogu ulic Starowarszawskie Przedmieście i Nowy Świat, stwierdzając zbyt płytkie posadowienie fundamentów. Urzędnicy magistratu próbowali zmusić Lejbę Goldfarba do oczyszczenia swego odcinka kanału strasząc go wystąpieniem na drogę sądową, to samo spotkało jego sąsiadów – Srokę i Kopcia. Abram Amberg, zamieszkały przy ul. Nowy Świat, został zobligowany do cofnięcia parkanu stosownie do linii regulacyjnej ulicy wytyczonej w terenie na gruncie oraz ułożenia chodnika z płyt kamiennych i krawężników. W 1925 r. magistrat, powołując się na stare przepisy budowlane z 1820 r., zobowiązał właścicieli przy wschodnim odcinku ul. Starowarszawskie Przedmieście (Dozór Bożniczy, Węglickiego spod nr 4, Rawickiego spod nr 6, Lewensteina spod nr 8, Goldfarba spod nr 10, Stolarskiego spod nr 1, Passermana spod nr 3, Rybicha spod nr 5, Kocha spod nr 7, Wróblewskiego spod nr 9, Amberga spod nr 11) do „założenia krawężników na całą długość frontów posesji” w terminie do 30 VII 1925 r. Moszkowi Chelemerowi i rodzinie rabina Dawida Goldmana, zamieszkałej przy Nowym Świecie 7 – w związku z robotami przy urządzaniu ul. Dąbrowskiej – zalecono cofnąć parkan do linii regulacyjnej ulicy. Magistrat zobligował Goldmanów do zasypania i wyrównania dołów w chodniku koło ich posesji.

Nieco wcześniej, bo około roku 1918, przedłużono na północ ul. Kozią – od ul. Silnicznej wzdłuż dawnej posesji Gidlewskiego do ul. św. Wojciecha. W tym samym czasie między ulicami Warszawską a Targową przebito ul. Przecznica. W 1922 r. poszerzono ul. Piotrkowską za wlotem ul. Silnicznej, część przyrynkową pozostawiono niezmienioną, jako „pasującą do starej części miasta”, zaś jej fragment południowy uregulowano kosztem placu Godfridów⁸¹. W roku 1925 zlikwidowano głębokie rowy na jej dalszym odcinku (obecna ul. 1 Maja), od mostu na Silnicy w kierunku torów⁸².

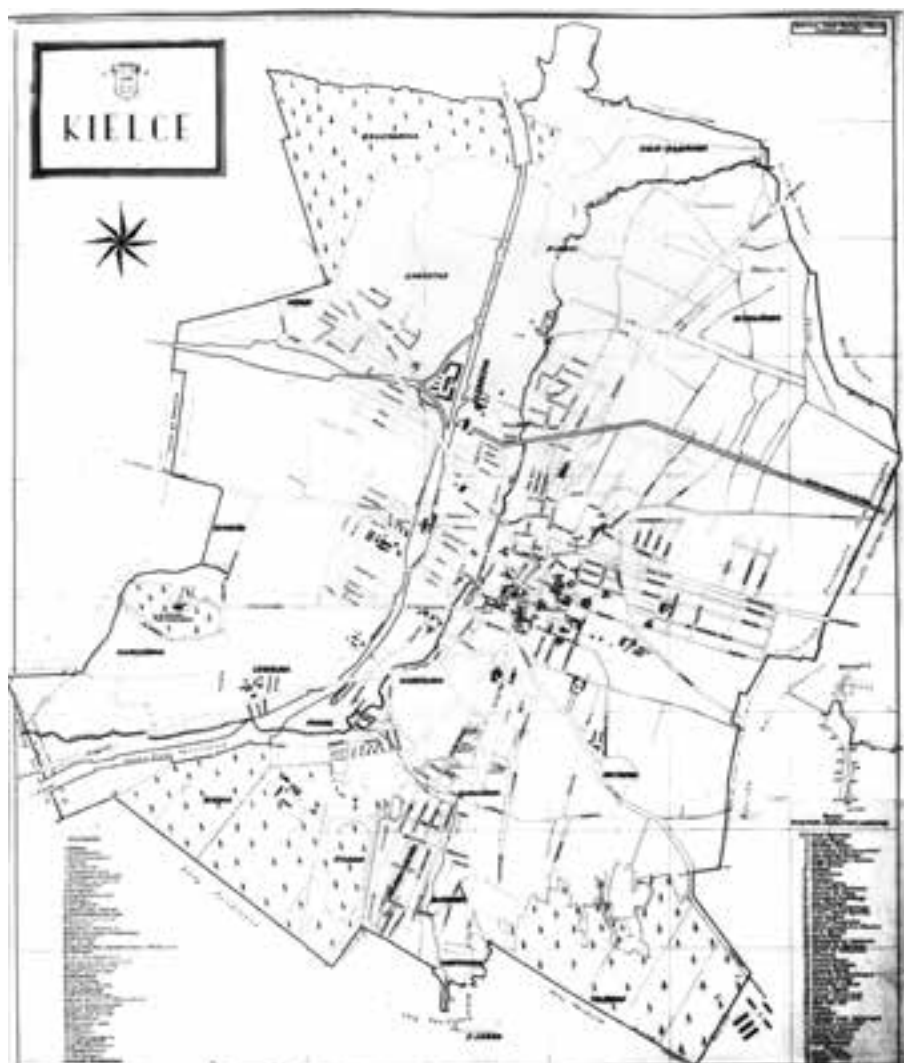
Dwa lata później wojewoda kielecki w wyniku inspekcji sanitarnej zarządził uporządkowanie placów targowych, oczyszczenie i uregulowanie kanału na ul. Starowarszawskie Przedmieście i na tyłach domów na tejże ulicy. Chodziło o reperację przykrycia z desek na kanałach, wyrównanie ulic Starowarszawskie Przedmieście, Szydlowskiej i innych – niewybrukowanych, po których „komunikacja z powodu znacznych wyrw jest prawie, że niemożliwa”⁸³. W tym samym roku lekarz miejski po wizji na ul. Starowarszawskie Przedmieście napisał: „Stwierdzono, że odpływ Silnicy przebiegający w tej dzielnicy miasta jest niesłychanie zanieczyszczony. W dzielnicy tej stale gnieździ się tyfus brzuszny. Ponieważ stan tak wysoce niehygieniczny,

80 Tamże.

81 AP Kielce, AmK, sygn. 2242, Regulacja Piotrkowskiej i narożnika ul. Silnicznej; Studium. Katalog planów, t. 8 b, cz. 6, plan 869, Projekt przedłużenia ul. Świętokrzyskiej (Koziej) z 1918 r., z PBN Kielce, ks. hip. nr 366, plan 874, Projekt przedłużenia ul. Przecznica z 1918 r., z PBN, ks. hip. nr 187.

82 AP Kielce. AmK, sygn. 2245, k. 30.

83 Tamże, k. 31.



13. Granice administracyjne Kielc na planie miasta, przed 1940 r.; AP Kielce, Zb. kart., bez sygn.

stale pogarszający się wskutek zanieczyszczenia kanału śmieciami, kałem i moczem mieszkańców okolicznych grozi wybuchem poważnej epidemii, wskazana jest szybka interwencja radykalna. Jednocześnie stwierdzono, że ulica ta w swej połowie przylegająca do ul. Nowowarszawskiej jest niezabrukowana, pełna wyboi, posiada zupełnie zniszczone rynsztoki. Leżące tam kamienie na bruk przeznaczone są gniazdem szczurów i uniemożliwiają odpływ wody z podwórek przylegających. Stan taki uniemożliwia obywatelom doprowadzenie swoich posesji do porządku i wymaga naprawy tj. zabrukowania niezwłocznego. Sprawy te były kilkakrotnie poruszane, jednak bez rezultatu, obecnie stają się niecierpiącymi zwłoki wobec grożącej epidemii duru

brzusznego”⁸⁴. W czerwcu 1927 r. Piotr Filipowicz, były dróżnik miejski, na zapytanie inżyniera miejskiego Edwarda Pińczewskiego do „kogo należy kanał burzowy od Św. Wojciecha do rzeki Sinicy”, czyli stara Silnica, oświadczył: „Zaraz po powstaniu (roku 1863) wstąpiłem na służbę do magistratu jako dróżnik, i wtedy ten kanał już w znacznej części miał wymurowane ściany, lecz nie wszędzie był kryty. Za moich czasów był już wykończony koło Silnicy, to znaczy były wyrównane ściany. Wierzech również w niektórych miejscach był wykonany przez magistrat ale potem remont i utrzymanie w porządku, to należało już do właścicieli przyległych nieruchomości, ja szarwarkiem w środku czyściłem kanał”⁸⁵. W złym stanie były deski nakrywające kanał przy samym wlocie do Silnicy (dawnej Dąbrówki), koło mostu Austriackiego, na posesjach Proszewskiej i Lewkowicza. W latach dwudziestych *Końskiego Stawu* już nie było, pozostały po nim dwa małe stawki, niemające połączenia z korytem rzeki⁸⁶.

Z planów zachowanych z lat dwudziestych XX w. wynika, że przy wschodnim odcinku ul. Starowarszawskie Przedmieście, za synagogą i murowaną łaźnią, stał parterowy murowany dom Wygnańskiego (nr 4), dalej dwa domki drewniane Rowickiego i Lewesteina (nr 6 i 8) i dopiero za wylotem ul. Cichej pierwsza piętrowa kamienica Goldfarba. Naprzeciwko synagogi były murowane parterowe domy Stolarskiego i Passermana. Za wylotem ul. Targowej, przy zakręcie, stał drewniany dom Wróblewskiego, a dalej Abrama Amberg. Bardziej okazałe domy, murowane i piętrowe przy zachodnim odcinku ulicy należały do Złoto i Urbacha, Berka Laksa, Mendla Goldberga, małżonków Friedów, Moszka Golembiowskiego, Chany Rozenstein, Mordki Zylberberga, Gustawa Schöna i ostatni na rogu ul. Piotrkowskiej do Szlejszinger i Cukiera. Po drugiej stronie znajdowały się wąskie, gęsto zabudowane posesje Lejbusa Gutmana, Hila Sokołowskiego, Stajberga, Gorlickich, Brudków, Wassera, za którymi na tyłach stały budynki nadleśnictwa. Na samym narożniku z Nowym Światem nadal znajdował się warsztat Chudzikich produkujący bryczki⁸⁷.

Po śmierci Stanisława Szpakowskiego w 1926 r. końcowe prace przy kościele św. Krzyża powierzono architektowi Stefanowi Szyllerowi z Warszawy, który zaprojektował zwieńczenia wież i przedsionków. W związku z działalnością zgromadzenia salezjanów, którzy objęli nową parafię na budowę szkoły zawodowej wraz z bursą sprzedawano cegielki-pocztówki z makietą szkoły, zaprojektowanej przez architektów Tiche i Gąsowskiego. Szkoła, z kilkukrzydłową zabudową, miała stanąć po stronie wschodniej kościoła. Teren przyległy od zachodu miał być przeznaczony pod mały stadion sportowy. Wkrótce otwarto szkołę rzemiosł z działami: krawieckim, stolar-

84 Tamże, k. 32.

85 Tamże, k.33.

86 Studium. Katalog planów..., t. 9 b, cz. 1, plan 62/077, Pomiar Chojnickich..., szkic połowy nr 76.

87 AP Kielce, AmK, sygn. 2241; Studium. Katalog planów, t. 9 b, cz.1, plan 62/ 077 i n., Pomiar Chojnickich..., szkic połowy nr 76, 91, 89.



skim i szewskim oraz internat. W roku 1935 dokupiono 4 hektary gruntu od Stefana Nowaka na urządzenie cmentarza parafialnego na Piaskach przy ul. Zagnańskiej⁸⁸.

W roku 1929 miasto nabyło pod budowę szkoły powszechnej część dawnego folwarku Daszki, przed istniejącym już wówczas wiaduktem herbskim⁸⁹. W tym samym roku mieszkańcy dawnej ul. Starowarszawskiej – której nadano na dalszym odcinku nazwę Niewachlowskiej – pisali do magistratu: „Zwracamy się z prośbą do Wysokiej Rady Miejskiej o łaskawe zaopiekowanie się ulicą Niewachlowską – tą najważniejszą arterią naszego miasta. Ogólnie wiadomo jest, że ta najruchliwsza ulica tak pod względem sanitarnym i jak i bezpieczeństwa publicznego, ze słynnym przejazdem niewachlowskim tym słynnym smokiem z bajki, któremu mieszkańcy Kielc składają rok rocznie kilkanaście ofiar na pożarcie, nie licząc straconego czasu. Z nadejściem gorących dni cuchnące rowy zięją miliardem mikrobów [...] Na moście niewachlowskim brak jest barier ochronnych, co powoduje okaleczenia, a nawet jak to miało miejsce ubiegłego roku, połamanie nóg przechodniów przez wystraszone konie, od których nie ma się za co ukryć. Zasypać rowy, założyć krawężniki, postawić barierę przy moście, tunel lub wiadukt na przejeździe niewachlowskim.”

Na posesji synagogi w 1924 r. wystawiono kotłownię przy łaźni rytualnej. Cztery lata później zarząd Gminy Żydowskiej wystąpił o zgodę na budowę rzeźni drobiu przy ul. Cichej w Kielcach. Na rok przed wybuchem II wojny przy tej samej ulicy inżynier Witold Gąsiorowski sporządził projekt szkoły żydowskiej – *Agudas Izrael* – o bardzo nowoczesnej formie. Zaczęto ją budować w 1938 r., ale nigdy nie ukończo-

88 ADK, Akta konsystorskie parafii Świętego Krzyża w Kielcach 1902–1982, sygn. PK-7/1.

89 AP Kielce, AmK, sygn. 2245.



14 Zabudowa po północnej stronie ul. Starowarszawskie Przedmieście, stan około 1960 r.;
fot. J. Siudowski, WUOZ Kielce

no⁹⁰. Na placu targowym koło ul. Pocieszka w 1939 r. wzniesiono szkołę powszechną, obecnie częściowo rozebraną w związku z budową kościoła i klasztoru oo. kapucynów. Plany związane z budową tunelu pod przejazdem kolejowym na ul. Piotrkowskiej (tak zaczęto nazywać całą dawną Starowarszawską w latach dwudziestych XX w.), nowego mostu na Silnicy, i rozbudową zaczętej sieci kanalizacji i wodociągów w mieście przerwała wojna⁹¹.

W latach okupacji starosta miejski A. Dreschel wydał 10 VIII 1940 r. zarządzenie o rejestracji nieruchomości żydowskich. Zaczęto je konfiskować również na podstawie rozporządzenia z 24 stycznia 1940 r. o zajęciu majątków prywatnych w Generalnym Gubernatorstwie. W pierwszych dniach kwietnia 1941 r. powstało w Kielcach getto, na które Niemcy wyznaczyli ulice: Piotrkowską, Jasną, Starozagnańską, Stolarską, Wąską, Krzywą, Starowarszawskie Przedmieście, Przecznicę, Przechodnią, Silniczną, Kozią, Orlą, Cichą, Nowy Świat, Dąbrowską, Szydłowską, Targową, Pocieszki, część Toporowskiego (ówczesną ul. Marszałkowską) i Nowowiejskiej, część Warszawskiej od Rynku do torów kolejki na Święty Krzyż. Tak zwane małe getto wydzielono z zabudowy miejskiej przy kościele św. Wojciecha. Zmuszono Żydów z innych dzielnic do przeprowadzki. Polacy zamieszkali na terenie getta musieli się wynieść do innych części miasta. W getcie stłoczono około 27 000 Żydów (z Kielc i okolic

90 Tamże, sygn. 3793, Projekt szkoły religijnej, W. Gąsiorowski; sygn. 2215.

91 AP Kielce. AmK, sygn. 2844. W 1939 została zawarta umowa z inż. Tadeuszem Czajkowskim na budowę mostu żelbetowego I klasy na Silnicy, na ul. Piotrkowskiej. O inwestycjach miejskich przed II wojną światową por. Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc do roku 1945 r...*, s. 331 i n.; J. Szczepański, *Dzieje wodociągów i kanalizacji w Kielcach w latach 1929-1999*, Kielce 1999

oraz z regionu łódzkiego, poznańskiego oraz około 1000 Żydów z Wiednia). Mieszkania po ludności żydowskiej znajdujące się poza gettem były zasiedlane według dyspozycji Miejskiego Urzędu Mieszkaniowego. Umieszczano tam Polaków z obszaru getta, a także tych, których mieszkania przeznaczono dla Niemców. Ludzie zamknięci w getcie ginęli z głodu, epidemii i w egzekucjach. Chowano ich na terenie getta pomiędzy ul. Nowy Świat a Silnicą⁹². Likwidacja getta rozpoczęła się 20 VII 1942 r. Niemcy dokonywali selekcji wywożonych do obozu zagłady w Treblince i do zakładów pracy. Dzieci, starców i chorych mordowali na terenie getta. Około 2000 Żydów pozostawiono w obozie pracy przy ulicach Jasnej i Stolarskiej. Wiosną 1943 r. obóz zlikwidowano, zaś robotnicy żydowscy zostali przydzieleni do pracy w zakładach „Granat”, Hucie „Ludwików” i wytwórni mebli „Henryków”, znajdujących się pod zarządem niemieckim. Po likwidacji getta w zrujnowanych domach Niemcy stłoczyli ludność polską i przesiedleńców z Rzeszy.

Po II wojnie światowej pierwszym kieleckim osiedlem mieszkaniowym był „Szydłówek”, wybudowany w latach 1951–1964. W roku 1955 zakończono prace remontowe przy synagodze, którą całkowicie przebudowano w stylu socrealistycznym na potrzeby Archiwum Państwowego. Z początkiem lat sześćdziesiątych XX w. powstał projekt obwodnicy śródmiejskiej, wykonany w warszawskim biurze projektów „Stolica”. Dwupasmowa ulica Centralna miała pójść od nowego ronda przy zbiegu ulic Paderewskiego i 1 Maja, przez nowy most na Silnicy, obok dawnej synagogi i kościoła św. Wojciecha, w kierunku ronda przy zbiegu z ul. Źródłową. Dla tej trasy wyburzono zabudowę przy ul. Starowarszawskie Przedmieście, budynek byłej łaźni żydowskiej i kilka domów przy ul. Warszawskiej, a także część starej zabudowy przy ulicach: Nowy Świat, Szydłowskiej, Dąbrowskiej i Targowej. Prasa pisała, że „nadszedł kres na stare rudery, cuchnące ulice bez kanalizacji, walące się parkany tzw. kieleckiej starówki czyli okolic ul. Starowarszawskiego Przedmieścia”. Przeniesiono stąd bazę Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego, wykonano uzbromienie terenu i prace niwelacyjne. Do roku 1969 rozebrano także stare budynki między ulicami Leśną i Piotrkowską obok Urzędu Miasta. W tych samych latach powstały dwa zespoły mieszkaniowe przy ulicach Nowy Świat i Dąbrowskiej. W roku 1964 rozpoczęto realizację osiedla „Skarpa” wzdłuż rzeki Silnicy. Dziesięć lat później zakończono budowę nowego kompleksu gmachów Urzędu Wojewódzkiego według projektu Tadeusza Steinera (pierwsze koncepcje tego gmachu powstały już około 1954 r.)⁹³. Wzniesione w latach 1970–1975 osiedle „Sady” połączyło Szydłówek z miastem.

W wyniku powojennych prac rozbiórkowych na wielką skalę Kielce utraciły część charakterystycznej miejskiej zabudowy z XIX i z początków XX w. W związ-

92 Tamże, s. 63 i n.; K. Urbański, *Kieleccy Żydzi*, Kraków 1993, s. 165 i nn.

93 E. Modrzejewski, „Rozwój budownictwa osiedli kieleckich w latach 1950–1979”, Kielce 1980, mps w archiwum Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach; J. Szczepański, *Kielecki słownik biograficzny...*, s. 135–136.

ku z dynamicznym rozwojem przestrzennym w okresie międzywojennym kieleckie przedmieścia stopiły się z dawnym miastem lokacyjnym w jeden obszar śródmieścia. Usuwając „rudery” przy ul. Starowarszawskie Przedmieście zmieniono także rozplanowanie ulic i zatarto historyczne podziały własnościowe. Działania te stanowiły bardzo istotną ingerencję w obszar śródmiejski – w ich wyniku Kielce jako miasto straciło część swojej tożsamości. Przebicie dwupasmowej al. IX Wieków Kielc – ulicy bardziej dla samochodów niż dla ludzi – doraźnie ułatwiło komunikację, ale wprowadziło także uciążliwy ruch tranzytowy przez centrum i „odcięło” od niego północną część miasta.

Anna Adamczyk (Voivodship Office for Monument Protection in Kielce) Starowarszawskie Przedmieście Street and its vicinity

In Kielce, in the eastern part of IX Wieków Kielc Street, which joins Warszawska and Piotrkowska Streets, there was Starowarszawskie Przedmieście Street. The first mention of this street dates back to 1789 when it appeared in the Records of the Kielce Estate of the Crocow Bishops. The oldest cartographic source of the street is the Map of Western Galicia by Antoni Mayer von Heldensfeld from 1801-1804. The Street developed into one of the city gates on the north-west route to Końskie, Piotrków and Warsaw (currently Piotrkowska Street) and in the valley of the old Silnica River which flew into a pond on the Dąbrówka River. The pond existed there from the 15th century and was initially called Rdzawski Pond and then, in the 19th century – Koński Pond. The first buildings appeared along a dirt-track going in the north-east direction (later called Starowarszawskie Przedmieście Street), which most probably function as a city ring road. The road by Łukawski Pond changed into a small square. The first houses were built there at the beginning of the 18th century.

In the Records of 1789, 28 owners were mentioned in connection to Przedmieście Warszawskie Street. Following a regulation enforced by Austrians after the 3rd partitioning of Poland, a street from the Main Square to the district of Szydłówek (currently Warszawska Street) was constructed. In Przedmieście Warszawskie Street, Austrians built a stone bridge later called the Austrian Bridge.

In 1823 (as seen on a regulation plan of Kielce by Potocki) the later Starowarszawskie Przedmieście Street ran from south-east to north-west, from a square by the Austrian Bridge to a dirt-track to the Szydłówek district. In 1833–1834, a first-class road from Warsaw to Krakow passing through Kielce was constructed. Later it was called Dąbrowska and then Nowowarszawska Street (currently Warszawska Street). As a result of those changes, in the 1930s the city had two roads to Warsaw – the older one called Starowarszawska (at present Piotrkowska) and the more modern – Nowowarszawska (currently Warszawska). The buildings situated by the streets were referred to as suburbs and were called Staro and Nowowarszawskie respectively. After 1837, the course of the street in its eastern part was changed, moving it from the northern to the southern banks of the Silnica River and then joined with a new road to Warsaw. The course of the river was shortened and joined with the course of a stream flowing from Polna Street.

In 1888, a new network of streets north of Starowarszawskie Przedmieście Street was proposed and presented on a new regulation plan of the city. There were, among other, Targowa and Nowy Świat Streets.

In 1902, the construction of a synagogue in a square of the Jewish Community in Kielce commenced. The architectural design was prepared by Stanisław Szpakowski. At the end of the 19th century, fields north of the street were transformed into building plots bought by Jews, petty clerks and railway men. After World War I and

regaining independence, streets in this area were designed. In order to have as many plots as possible, two more streets were designed between Targowa and Nowy Świat, namely Dąbrowska and Szydłowska Streets.

During the German occupation, in April 1941, a ghetto was established in Kielce including Starowarszawskie Przedmieście Street. Jews from other districts were forced to move and Poles who lived in the ghetto were transferred to other parts of the city. People in the ghetto were dying of hunger, epidemic of typhoid or were killed. After the liquidation of the ghetto in August 1942, following an order of German administration, Poles and people displaced from the Third Reich were moved into ruined houses of the former ghetto.

After World War II, at the beginning of the 1960s, all buildings in Starowarszawskie Przedmieście Street were demolished in order to build a new two-lane street called IX Wieków.